Ալրամգէտ

Պատկառ Ի

Կեանքն ու գործը

Մասիս

2155

Uit de nalatenschap van
Nubar Jessayan (1920-2009)

ԳՐԱԳԼԻՏ ՄԱԼԽԱՍԻ

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ

վերահրատարակուած Տիկ. Աննիկ Մալխասին կողմէ ի յիշատակ Մալխասի ծննդեան 100 ամեակին առթիւ

ԳՐԱԳԻՏ ՄԱԼԽԱՍԻ

ԿԵԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ

ՆԻՒ ԵՈՐՔ
1977

Originally published in 1956 in Beirut, Lebanon by Hamaskaine Cultural Association in honor of Malkas' Golden Jubilee.

This edition of Malkas: "His Life and Works" reprinted in 1977 by the Armenian Literary Society, New York, on the occasion of the 100th anniversary of the noted Armenian writer's birth.

This title, long out of print, is made available as a public service through a generous grant from Mrs. Annik Malkas in memory of her husband.

Մալխաս, 1956 Պէյրութ

ՄԱԼԽԱՍԻ ԳՈՐԾԸ

Սփիւռքի գրականութեան մէջ Մալխաս հանրածանօթ անուն մըն է: Կարելի է ըսել՝ ամենէն ժողովրդական եւ վինտուած գրողն է ան, որուն գործերը թարմ ու բուրումնաւէտ հացի սպառում ունեցան, ձեռքէ ձեռք խլուելով: Այսօր դժուար է գտնել ազգային կրթութեան եւ ոգիի տէր պատանի մը, որ «Զարթօնք»ներու չարքը կարդացած չըլլայ: Ոչ միայն պատանիները, այլ նաեւ հասակը առած ընթերցողներու ստուարաթիւ բազմութիւնները պատանեկան յափշտակութեամբ կը կարդան Մալխասի վէպերը:

Ո՞ւր է գաղտնիքը այս յաջողութեան:

Ի՞նչ բանի վերագրել Մալխասի չհաց ժողովրդականութիւնը:

Իրմէ չատ աւելի լուրջ պատրաստութեան տէր եւ գրական աւելի խոր հասկացողութեամբ օժտուած գրողներ ունինք: Իրմէ չատ աւելի մաքուր եւ հարուստ լեզու գործածող հեղինակներ չեն պակսիր: Ոճի եւ արուեստի գեղեցկութեամբ զինք գերազանցողներու թիւը բաւականին չատ է:

Այսուհանդերձ, հակառակ այս իրողութեան, ընթերցող միլին գասակարգը, մեծ զանգուածները Մալխաս կը վինտուեն: Երեւոյթ մը եւ արժէք մըն է ասիկա, զոր գրականութեան խստադատ քննադատները իրաւունք չունին անտեսելու: Ի վերջոյ, բուն քննադատը ժողովուրդն է եւ անոր գնահատականը՝ անբեկանելի վճիռ մը:

Մալխասի յաջողութիւնը բացատրելի է ամէն բանէ առաջ անով որ կրցաւ «ժամանակի չունչը գտնել» եւ կենսական պահանջքի մը յագուրդ տալ: Մալխաս իր վէպերով մեր զանգուածներու քաղցին հաց հայթայթեց եւ ոչ թէ քաղցրաւենի կամ կարկանդակ: Ցորենի առատ եւ անխարդախ հաց, որուն մէջ քիչ մըն ալ թեփ կայ անշուշտ:

Իր հայրենի հողէն ու ջուրէն ղրկուած հայութիւնը, տարագրութեան մէջ, կարօտը ունէր հերոսական մեր անցեալին, անոր ոգեւորիչ ղրուագներուն եւ անոր առասպելական հերոսներուն: Ամանք այս ամէնը ոգեկոչեցին յուշագրութիւններով եւ աշխատեցան իրողութիւններու հաւատարիմ արձանագրողը ըլլալ: Մալխաս չբաւականացաւ յուշագրողի դերով եւ փորձեց քայլ մը առաջ նետուիլ· խոշոր ու վճռական քայլ մը անշուշտ, որ գինք տարաւ վէպին ու գեղարուեստական ղրականութեան սահմաններէն ներս:

Մալխաս, յեղափոխական նախկին գործիչը, մեր ֆէտայիներուն հետ ապ ու հաց կերած եւ շատ անգամ անոնց դաժան ճակատագրին մասնակից դարձած կէս մը խոպան այս մարդը մէկ օրէն միւսը դարձաւ ժողովրդական գրագէտ: Ան առաջինը եղաւ, որ ընդարձակ տարողութեամբ մը գիտցաւ հայ յեղափոխական չարժումն ու մարտնչումները համադրել վիպական առանցքի մը չուրջ եւ մեր արիւնոտ այլ փառապանծ անցեալին մէկ համապատկերը նկարել: Կենդանի տիպարներ ստեղծեց, գործողութիւններ վարեց, ապրումներ սեւեռեց: Մէկ խօսքով՝ իր բազմահատոր վէպերու էջերուն մէջ ընթերցող հասարակութեան փոխանցեց մօտիկ անցեալի համն ու հոտը, վիշտն ու ուրախութիւնը, յոյսն ու ոգեւորութիւնները:

Տեղը չէ խօսելու Մալխասի գրական յատկութիւններուն եւ պակասութիւններուն մասին: Փաստը մէջտեղն է: Եւ այդ փաստը անգամ մը եւս կու գայ հաստատելու թէ ճշմարտութեան խորունկ ճանաչումը, անձնական ապրումի հարուստ փորձը յաջողութեան առաջին պայմաններն են գրական ստեղծագործութիւններու կալուածին մէջ, անկախ ստղանդի այլ ստորոգելիներէ:

Մալխաս երբ գրիչը ձեռք առաւ՝ ունէր յաջողութեան այդ գրաւականը: Այսինքն՝ լաւագէս կը ճանչնար իր նկարագրած վայրերն ու դէպքերը, կենցաղն ու դէմքերը: Եւ ինք կրցաւ օգտուիլ գրելու իր բնածին չնորհներէն, իր դիւրահաղորդ զուարթամտութենէն եւ պատմելու ինքնաբուխ կարողութենէն, հայ ֆէտային եւ հերոսամարտը վիպականացնելու և հանդիսաւորելու համար:

Այսօր, երբ կը տօնուի վաստակաւոր գործիչին եւ գրագէտին յոբելեանը, բազմահազար հայեր երախտագիտական զգացումով պարտաւոր են յիշել իր անունը: Որովհետեւ Մալխաս իր վէպերով մեր հայ գրականութեան

եւ մշակոյթին չէ որ ծառայեց, այլ Սփիւռքի մէջ աչք բացած եւ այլասերելու վտանգին ենթակայ նոր սերունդի ազգային դաստիարակութեան: Արդարեւ, «Զարթօնք»-ներու ընթերցումը, ամէն բանէ առաջ, հաղորդութիւն մըն է յեղափոխութեան հրեղէն չունչին, մեր սքանչելի եւ անձնուրաց մարտիկներու ներշնչող գործին եւ անխաթար հայրենասիրութեան հետ:

Արժէքներ՝ որոնց իւրացումը այնքա՛ն անհրաժեշտ է ներկայիս տարագիր պատանեկութեան եւ երիտասարդութեան համար:

Մալխասի գործին ընթերցումը, նոր սերունդին մէջ ազգային ոգի եւ դիտակցութիւն արթնցնելու տեսակէտէն, անփոխարինելի է: Հազար ճառ ու դասախօսութիւն պիտի չկարենային այն դերը կատարել զոր կ'ընէ «Զարթօնք»ներու տարածումը:

Ահա թէ ինչու դրապէտ Մալխաս, իր գրիչով, կը չարունակէ յեղափոխական գործիչի նուիրական առաքելութիւնը: Ձէնքերն ու միջավայրը փոխուած են, նպատակը կը մնայ նոյնը:

Տարօրինա՛կ ճակատագիրը մեր յեղափոխականներուն, որոնք երկրէն հեռանալէ ետք՝ երկրով ապրեցան տեւաբար եւ անոնցմէ ոմանք իրենց յանկարծաբուխ տագնապով երկիրը վերապրեցուցին գաղթաշխարհի տարածքին վրայ:

Արմէն Գարօ, Ռուբէն, Մինախորեան, Վրացեան եւ ուրիշներ այն դէմքերն են, որոնք իրագործեցին այդ հըրաշքը՝ յուշագրական բնոյթ ներկայացնող իրենց երկերը հասցնելով մինչեւ արուեստի բարձունքները:

Մալխաս, որ այս հոյլին մէջ իր ուրոյն տեղը ունի, դրապէտի ծիրանին դիտցաւ քիչ մը աւելի տիրական յանդգնութեամբ կրել իր ուսերուն:

Մ. ԻՇԽԱՆ

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ծնած եմ Տրապիզոն 1877 Փետրուար 24–ի գիշերը, բարեկեցիկ ընտանիքի մը մէջ: Հայրս քաղաքի հասարակական գործիչներէն մէկն էր, իսկ մայրս մեծահարուստ Խուպէսերեան ընտանիքէն:

Ընտանիքիս անդրանիկ զաւակն էի. ունէի երկու եղբայրներ՝ Արմենակ եւ Յովսէփ: Միջակ եղբայրս՝ Արմենակը բարձր իմացականութեան տէր մէկն էր. յետագային դարձաւ Թոքային հիւանդութիւններու մասնագէտ բժիշկ, Լոս Անճելսի մէջ:

Փոքր եղբայրս՝ Յովսէփը ըստ ամենայնի «արտիստ» մըն էր, լաւ նկարիչ, լաւ ջութակահար, որ յետագային չարժանկարի յայտնի ղերասան դարձաւ Հոլիվուտի մէջ, Արթիւր Էմոն կարէմ ծածկանունով:

Զորս տարեկանիս մանկապարտէզ սկսայ երթալ, իսկ 6 տարեկանիս արդէն ազգային վարժարան մտայ: Չեմ կրնար ըսել թէ ես փայլուն ուսանող մը եղայ. հազիւ դասարանէ–դասարան կ'անցնէի, առանց որեւէ ճիւղի մէջ որոշ ընդունակութիւն ցոյց տալու:

Հազիւ թէ կարդալ սորված, ես մոլի ընթերցող մը դարձայ, գիշեր ցերեկ վէպեր կը կարդայի: Ատոր կը նպաստէր իմ վաղաժամ մեռած հօրս հարիւրաւոր հատորներու հասնող գրադարանը, որ միակն էր ամբողջ քաղաքին մէջ:

Կը կարդայի մինչ այդ հրատարակուած բոլոր հայերէն դրքերը, 34 տարուան «Բաղմավէպ»ի հաւաքածոները, Աբդար Յովհաննէսեանի «Փորձ»երու բազմաթիւ հատորները: 10–11 տարեկան հասակիս կայի, բայց ես կարդացած էի արդէն Վիքթոր Հիւկոյի «Թշուառները», Էօժէն Սիւի գործերը եւլ.: Անշուշտ այս ընթերցանութիւնները ոչ ընտրովի եւ ոչ ալ թելադրուած էին. դիս հետաքրքրողը միայն դրքերու վիպային մասերն էին:

Որոշապէս կը յիշեմ, որ հազիւ 11 տարեկան, սկսայ խբրեւթէ վէպեր գրել. այդ շարքին առաջինը եղաւ «Եօթ Աւազակներ» անունով գրուածքը: Թէ ինչո՞ւ «Աւազակներ», չիտակը չեմ գիտեր, հաւանական է, որ Շիլլերի «Աւազակներու» տպաւորութեան տակ կը գտնուէի եւ կամ, ըստ ժառանգական օրէնքի, երակներուս մէջ

կը կրէի, Պապուս հօրեղբօր տղուն արխունէն, որ իր ժամանակին յայտնի աւազակապետ մը եղած էր Շանայի շրջանին մէջ:

Եօթը տարեկան էի, երբ Պոլսէն եկաւ Միացեալ Ընկերութեան Հայաստանի ընդհանուր տեսուչ՝ Մկրտիչ Սարեանը, որու ամուսնութեան խաչ-կնքահայրը եղայ:

Հազիւ 8 տարեկան՝ օր մը մեր դպրոցի խաղարանը մտան, մէջահասակ պարոն մը, Ռուսաց Գոնսիւլը, դպրոցի տնօրէն Էֆմէքճեանը, Գոնսիւլի թարգմանը ու քանի մը հետեւորդներ: Եկող պարոնը կարապետ Եղեանն էր, Մկրտիչ Սանասարեանի կտակարարը, ռուսական կայսրութեան կրթական նախարարի պատասխանատու օգնականներէն մէկը:

Եղեանի կարին մեկնումէն վերջ, յայտնի եղաւ, որ ես Սանասարեան վարժարան պիտի երթայի: Այդպէս ալ եղաւ: Երկու տարի դիշերօթիկ մնացի հոն: Երկու տպաւորիչ յուշեր պահած եմ այդ տարիներէն, մէկը՝ մորակով ծեծ ուտելս, միւսն ալ Սրտաճոր մեր սքանչելի ամառանոցը, որու պատկերը մինչեւ այսօր կը մնայ մտքիս մէջ: Երկու տարի վերջ, ամառը անցնելու համար, մեծ խումբով եկանք Տրապիզոն, ու չատերը, ինչպէս նաեւ ես, ալ չվերադարձանք:

Ես չարունակեցի աղգային վարժարանը:

1890-ի վերամուտին աչակերտներս մեծ հրճուանքի մէջ էինք. պիտի ունենայինք համալսարանական տեսուչ մը:

Օր մըն ալ վերջապէս եկան խումբ մը ուսուցիչներ, Սիմոն Զաւարեան, Իշխան Յովսէփ Արղութեան, Ռուբէն Խանազատ եւ Յովհաննէս Եուսուֆեան: Տեսուչը Սիմոն Զաւարեանն էր, հազիւ 22 տարեկան երիտասարդ մը:

Անոնց գալէն 5-6 ամիս անցած Զաւարեանն ու Արղութեանը մատնուեցան եւ մեր տան կից մասնաւոր տան մէջ բանտարկուեցան: Գրեթէ ամէն օր կ'այցելէի բանտարկեալներուն եւ այդպէս առեղծուեցաւ այն հոգեկան սերտ կապը Զաւարեանի եւ իմ միջեւ, որ անկտրուկ չարունակուեցաւ մինչեւ մեծ հայու մահը:

Եուսուֆեանի հայրենասիրական չունչին տակ առեղծուեցաւ գաչնակցական աչակերտներու առաջին խումբը: Իմ փիլիքական ակարութիւնս պատճառ եղաւ, որ Եուսուֆեանը զիս չվերցնէ այդ խումբին մէջ: Միայն 1896-ի սկիզբներն էր որ Արտաշէս Դեւեանի կնքահայրութեամբ Դաչնակցութեան մէջ մտայ (Սամսոն):

1894-ին Մատաթեանը կ'անցնէր Տրապիզոնով դէպի Կարին: Համոզեց մայրս, որ կրկին զիս ուղարկէ Սանասարեան վարժարան, խոստանալով որ դպրոցը աւարտելէս վերջ, զիս վարժարանի ծախքով պիտի ուղարկեն Գերմանիա՝ ուսանելու:

Սեպտեմբերի սկիզբը Պոլսէն եկաւ Յակոբ-Գուրգէնը, (նշանաւոր գրաբարագէտ) մեկնելու Կարին, որպէս հայերէնի ուսուցիչ Սանասարեանին վարժարանին: Միասին ճամբայ ելանք դէպի Կարին:

Հրաչեայ Աճառեանը նախապատրաստական դասարաններու մէջ հայերէնի ուսուցիչ էր այդ ժամանակ: Ինծմէ հազիւ թէ 1–2 տարով մեծ լինէր: Մօտ ընկերներ դարձանք: Անոր փարիզէն գրած մէկ նամակը անուղղակի պատճառներէն մէկը եղաւ հինգ ընկերներով վարժարանը ձգելուս:

Ուսանող Մալխաս

1895, կարնոյ հայկական կոտորածին պատճառաւ հեռացայ Սանասարեան վարժարանէն ու եկայ Սամսոն, ուր փոխադրուած էր մայրս. այդ տարուան Յունիսի սկիզբները, փոքր եղբօրս հետ անցանք Ամերիկա ուսանելու համար:

Ինչ անցած մայրս ալ եկաւ մեզ միանալու: Երկու եղբայրներս էչմիածնի Ագաւեմին մոտան, իսկ ես անցայ Ուաշինկթըն, ուր ցիրեկները կ'աշխատէի եւ գիշերները Գորգորան Թանգարանի դըպ-

րոցական բաժնին մէջ նկարչութիւն կ'ուսանէի:

Ես դեռ Փիլատելֆիա էի, երբ տեղի ունեցաւ Պանք–Օթոմանի դէպքը: Արաբկիրցի ընկերոջ մը հետ դիմեցինք Ժընեւի Դաշնակցութեան Պիւրոյին, պատրաստակամութիւն յայտնելով որեւէ տեղ երթալու:

Այն օրերուն Գուպայի ապստամբութիւնը եռուն գործունէութեան մէջ էր, Ամերիկեան Կոմիտէն կ'օժանդակէր այդ շարժման: Տէ. Յարութիւն Տէր–Սահակեանի ղեկաւարութեամբ մենք ալ դիմեցինք կոմիտէին, որ մեզ ուղարկէ Գուպա կռուելու Սպանիոյ դէմ: Դժբախտաբար մերժեցին, որովհետեւ հազարաւոր ամերիկացիներ կ'ուղէին երթալ:

Անցնող տարիներու ընթացքին, ես սերտ չփման մէջ մտայ Եուսուֆեանի եւ Վռամեանի հետ, որոնք Ամերիկայի մէջ յաջորդաբար գործիչներ եղան:

1903–ի Փետրուարին ես մեկնեցայ Ամերիկայէն եւ քանի մը շաբաթ փարիզ մնալէ վերջ անցայ Ժընեւ, ուր իմ ապագայ գործունէութեան ուղեգիծը գծուեցաւ Զաւարեանի ազդեցութեան շնորհիւ:

Յուլիսի վերջն էր երբ հասայ Թիֆլիս, եկեղեցական կալուածներու ղրաւման փոթորիկը բռնած էր ամբողջ Կովկասը: Մասնակցեցայ Թիֆլիսի ինչպէս նաեւ յետագային Երեւանի ցոյցերուն: Ներկայացայ Խրիմեան Հայրիկին, որպէս «Հայրենիք»ի թղթակից: Հայրիկը, որ մօտէն կը ճանչնար հայրս, դիս ճաշի պահեց: Ռոստոմի յանձնարարականով, Երեւանի վրայով անցայ Թաւրիզ, Սալմաստ երթալու համար. հոն որոշուեցաւ գործունէութեանս չրջանը: Անցայ Ուրմիա, որպէս Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ եւ Տեղական Գործերու վարիչ: Պիտի բանակցէի Մեծ Շէյխին, Ասորիներու Մար–Շիմոնիին եւ Մաւանայի ճուլօններու իշխանի հետ:

Տարի մը միայն մնացի Ուրմիայի չրջանը: Որպէս ամերիկացի բժիշկ՝ անցայ Թուրքիա, բանակցելու մեծ Շէյխին հետ: Յետոյ պացի ճուլօններու իշխան Պեճանի հետ տեսնուելու:

Դժբախտաբար չյաջողեցայ Ասորիներու Մար–Շիմոնի երթալ, որովհետեւ դիս կանչեցին Սալմաստ, Խոյի ներկայացուցիչ լինելու:

Խոյը այդ չրջանին փոխադրական ամենակարեւոր կեդրոնն էր, որու գործունէութեան չրջանին մէջ կը դտնուէին Մակու քաղաքը, Նախավկայի եւ Թադէոս Առաքեալի վանքերը:

Շատ էի երիտասարդ, փիղիքապէս սաստիկ տկար, անկարող տանելու այդ չարքաշ կեանքը, որու մեծ մասը կ'անցնէի ձիու վրայ: Բոլորովին տկարացայ ու ընկերներս դիս ուղարկեցին Կովկաս՝ հանդըստանալու եւ բժշկուելու:

Մեծ արդիւնք մը չունեցաւ այդ «հանդիստը», ու ես որոշեցի վերադառնալ Ամերիկա: Անցայ Զուիցերիա. հոն, Պեռնի մէջ, Անդրանիկի ստիպումով գացի տեսնելու հռչակաւոր Ջղային հիւանդու-

թիւններու մասնակից մը: Այդ մարդը 6 ամսուան ընթացքին սոսկին-ցնց իմ մարմինս:

Վերադարձայ ծընունդս, այլեւս չէի մտածեր Ամերիկա վերադառնալու մասին: Արեւմտեան Պիւրոն զիս ուղարկեց Յունաստան, ուր մեր գլխաւոր եւ պահեստները բռնուած էին: Այդ խնդիրը, յունական կառավարութեան հետ հաւկայութեան մը գալով, վերջացուցինք: Ապա անցայ կրկին Կովկաս, երբ ամբողջ Ռուսաստանը բռնկած էր Յեղափոխական հրդեհով:

Սարգիսը, վահանը (կոմս), եւ ես կազմեցինք Դաշնակցութեան «երեք հրացանակիրները»:

Սանասարեան վարժարանը — կարին

1906-ի Մայիս ամսուան Կովկասի Բայոնական եւ Խորհուրդի ժողովներուն մասնակցելէ վերջ, Սարգիսն ու ես մեկնեցանք Պարսկաստան՝ Երկիր մտնելու համար:

1906-ի Յունիսի 1-ին, ծպտուած որպէս պիւղացիներ, Ալագեանի վրայ էինք, եւ 1907-ին՝ արդէն Վան: Այն ժամանակ հեռեւեալ գիկտաթնները կը պտուէին Վան. Արամը, Իշխանը, Տիգրանը, Ղեւոնդ Մելոյեանը, Համազասպը, Բագեղեանը, Սարգիսն ու ես: Թէեւ որոշած էինք 6 ամիս առանց քուէի իրաւունքի մասնակցիլ ժողով-

ներուն, բայց պարապանները այնպէս դասաւորեցին, որ մենք անմիջապէս դործի անցնինք:

Արամը եւ Իչխանը պիտի երթային ընդհանուր ժողովին, առնոց միացաւ Համազասպն ալ: Գործերը պիտի տանէինք Մելոյեանը, Սարպիսը եւ ես: Մելոյեանը պիւռոներուն հետ կապ կը պահէր, Սարպիսը գործի ընդհանուր ղեկավարն էր, ես ալ փոխադրական եւ քիւրտերու հետ յարաբերութիւն պահելու գործը ունէի:

Կենցաղական բոլորովին նոր պայմաններու մէջ, առանց աւելի երես տեսնելու, բանտարկուած կեանք կ'անցնէի: Երկու ամիս վերջ ես նորէն սաստիկ տկարացայ, մանաւանդ որ կը տառապէի մայասիլի (թուբք) եւ արիւնահոսութեան հիւանդութիւններով:

Կարծեմ Դեկտեմբերի մէջ էր, որ Վահանը եկաւ Վան: Ես աղաւոեցայ իմ պարտականութիւններէս եւ նուիրուեցայ Վասպուրականի ամբողջական քարտէսը պատրաստելու գործին:

«Մարմինը» որոշեց զիս ուղարկել Երկրէն, հանդստանալու համար: 1907–ի Յունիսի 7–ին ես Թաղէոս Առաքեալի Վանքը հասայ, Արամը ինծի կը սպասէր:

Սիմոն Զաւարեանը զիս տարաւ Դիլիջան, ուր մնացի քանի մը ամիս, հոն հանդիպեցայ Դրոյին եւ Մարտիրոսին, որոնք մեկնեցան այնտեղէն՝ Գեներալ Ալիխանով Աւետիսի տերորը կատարելու:

Արեւելեան Պիւռոյի կարդադրութեամբ դացի Կարս, Ատելճավաղէն եկող սուրհանդակներու հարցը կարդադրելու, բայց յաջորդ առտու ձերբակալուելով քշուեցայ Կարսի չրջանէն:

Դացի ուղղակի Թիֆլիս, ուր ըստ Շամի Կ. Կ.ի եւ Արեւելեան Պիւռոյի կնքած համաձայնութեան, որպէս երկրի ներկայացուցիչ, առեն մը մասնակցեցայ Պիւռոյի ժողովներուն:

Ամենակարեւոր հարցը, որ այդ ժողովներու ընթացքին կարդադրուեցաւ՝ Դաշնակցութեան անմիջական մասնակցութեան որոշումն էր Պարսկաստանի յեղափոխական չարժման:

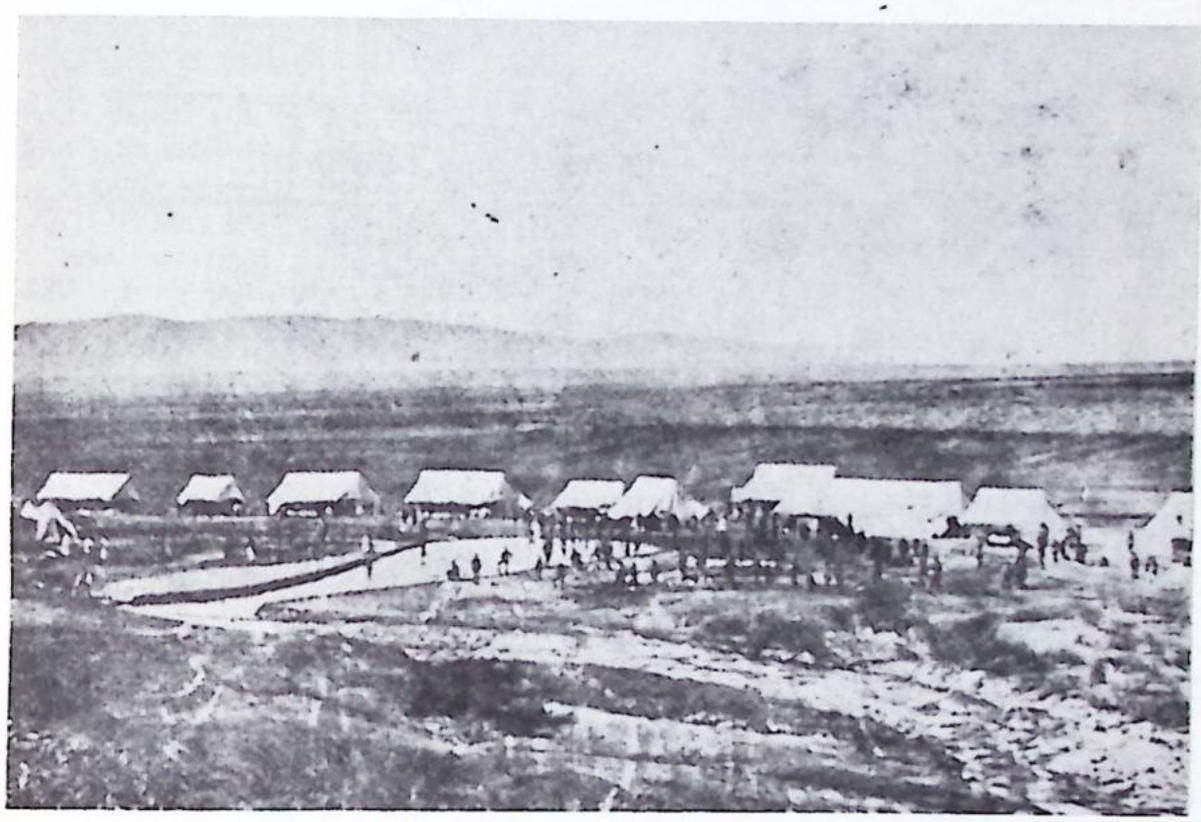
Ես բոլորովին կորնցուցած էի իմ կենսունակութիւնը, հապիւ 50 քիլոյ կը կշռէի: Վռամեանի խորհուրդով, որոշեցի Ամերիկա վերադառնալ: Թէեւ մօրմէս ստացայ նաւու տոմսակը, բայց նշանածիս, Սոնեայի հետ երեւանէն Թիֆլիս գալուս, կայարանին մէջ ձերբակալուեցայ ու նետուեցայ Մետեխի բանտը, ուր 4 ամիս մնացի քաղաքական բանտարկեալներու բաժանմունքին մէջ:

Մետեխի բանտին մէջ հանդիպեցայ Յովհաննէսեանին, որ տասը տարի վերջ Պոլշեւիկեան կեդրոնական կոմիտէի առաջին քարտուղարը եղաւ, (նախ քան Ստալինը). «էս–էռ», յայտնի գործիչ Արխարովին, պետական Տումայի երկու պիւղացիական ֆրակցիայի յայտնի պատգամաւորներուն եւ բազմաթիւ այլ ռուս, վրացի եւ հայ մտաւորականներու:

Պիւռոյի ընկերներս աշխատեցան բանտի ռուս բժշկապետը կա-

չառել, որ տեղեկագրէ թէ ես Թոքախտի վերջին շրջանին մէջ կը գանուիմ։

1000 ռուբլի երաշխագիրով վիս ազատեցին բանտէն, ենթակայ ոստիկանական ամենօրեայ հսկողութեան։ Բանտէն դուրս գալէս 2 օր վերջ, ինչ որ նոր «փասպորտ» տուին ձեռքս եւ գացի Պաքում, ապա Սոխում, որ Թոքախտաւորներու համար յայտնի բուժարան մըն էր։ Հոն քանի մը ամիս մնալէ վերջ անցայ հանքային ջրերը, Տէր. Զաւրիէւի մօտ, ուր մնացի մէկ ամիս։ Եւ բոլորովին բուժուած եկայ Թիֆլիս։ Արեւելեան Պիւռոյի որոշումով կամ պիտի երթայի Կարին եւ կամ Տրապիզոն, ուր արդէն գացեր էին Փիլոսը

Սանասարեանի աշակերտութիւնը Սրտաձորի ամարանոցին մէջ

եւ Զուլալը։ Ես նախընտրեցի երթալ Տրապիզոն։ Այդ օրերուն հաստատուեցաւ Թուրքիոյ Սահմանադրութիւնը։

Արեւելեան Պիւռոն դիս ուղարկեց Տրապիզոն, որպէս արտակարգ լիազօր՝ վերջ տալու համար շրջանի ներքին անհասկացողութիւններուն։

Պաթումէն Գրիգոր Սիւնիի հետ փախստական անցայ Տրապիզոն, երբ Փիլոսը արդէն գացած էր Կարին. հոն կը մնար Զուլալը։ Այս պատուական երիտասարդը, քիչ մը չատ եռանդուն, քիչ մըն ալ Թունդ սոսիալիստ էր, մեծ պատերազմին Դիւիմանի ճակատի վրայ մեր առաջին նահատակը եղաւ։

Ներքին հակառակութիւնները վերջ մը գտան ու մենք լծուեցանք չինարար գործի: Բոլոր գիւղերը նախօրօք արդէն կազմակերպուած էին. այդ շրջանին մեր գլխաւոր աշխատանքը եղաւ զէնքի մաքսանենգութիւնը, լրացնելու համար կարնոյ, Մշոյ եւ Վանի պահանջքները:

Հրատարակեցինք «Խարիսխ» անունով չաբաթաթերթը: Աշխատակիցները էին՝ Սուրէն Տիգրատուրեանը, Պաթումէն Արմենակ Ֆերֆաճեանը, Մկրտիչ Կապրաչը, որ չնորհալի առակագիր մըն էր, Եւ ուրիշներ:

Տրապիզոն գտնուած ժամանակս, մօտիկ բարեկամ դարձայ Թուրք յայտնի բանաստեղծ Մեհմէտ Էմին Պէյի ու գինուորական հրամանատար Ահմետ Ապըք Փաշայի հետ: Այս երկուքն ալ շատ օգտակար եղան մեր գործին:

Սոնեան իմ Տրապիզոն հասնելէս ամիս մը վերջ եկաւ, եւ մենք ունեցանք մեր անդրանիկ զաւակը, Էմման: Տարին լրանալէ վերջ, մենք փոխադրուեցանք Պոլիս, նշանակուելով, ժամանակի մը համար, Պիւռոյի Թուրքիոյ հատուածի քարտուղար:

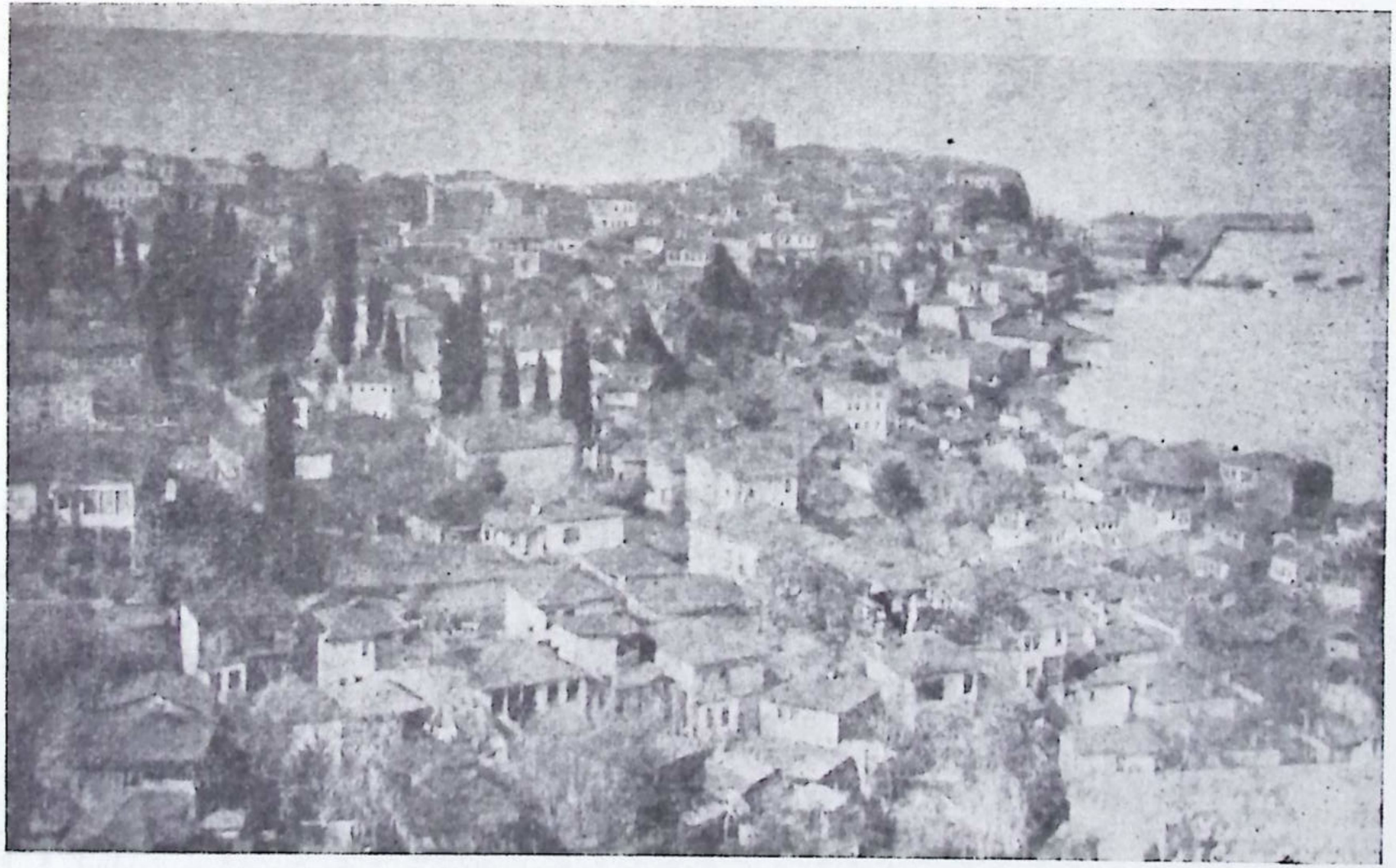
Արմէն Գարոյի եւ Վահանի ջանքերուն չնորհիւ, ես մտայ հանրօգուտ շինութեանց նախարարութեան մէջ որպէս «Թոքօկրաֆ»: Պոլիս հասնելէս տարի մը վերջ Սղերդէն ալ նշանակուեցայ Աղթային Ժողովի Երեսփոխան, բայց որովհետեւ պաշտօնիս բերումով ես տարուան 6–7 ամիսները կ'անցնէի զանազան նահանգներ, 6 ամիս վերջ ես հրաժարեցայ Աղթային Երեսփոխանական Ժողովի անդամակցութենէն:

Այսպէս անցան տարիներ, մինչեւ 1914–ի ամառը, երբ չղթայաղերծուեցաւ ընդհանուր պատերազմը, այդ ժամանակ ես կը ղբաղնուէի, երկրաչափերու մեծ խմբով, Պուրսայի Միխալիչ անուն դիւղաքաղաքը, շրջանի ջրաչխարհական նոր «բրօժէ»ն մշակելու համար, որը շատ մեծ ծրագիր մըն էր:

Պատերազմի լուրը առնելուս, անմիջապէս հեռագրեցի Պոլիս, Պիւռոյին թէ՝ ինքզինքս կը դնեմ իր տրամադրութեան տակ, երթալու որեւէ շրջան, նախապատուութիւնը տալով Վասպուրականին:

Շաբաթ մը վերջ վերադարձայ Պոլիս: Երբ Պիւռոյի սենեակը մտայ, ժողով կար, ներկայ էին Սարգիսը, Արմէն Գարօն, Հրաչը, Բարսեղ Շահպազը, որ Ֆրանսական կառավարութեան առաջարկները բերած էր Փարիզէն: Պիւռոն ղիս ընտրեց՝ կամաւորական չարժման նկատմամբ իր տեսակէտները հաղորդելու համար Արեւելեան Պիւռոյին:

Հասայ Թիֆլիս, ուր բազմամարդ ժողովի մը առջեւ տուի զեկուցումս: Արդէն սկսած էր կամաւորական առժամեայ չարժում մը, որու վարիչ մարմնի անդամներ էին՝ Անդրանիկը, Իշխան Արղութեանը, Տթ. Զաւրիէսը, Սամսոնը (որ բացակայ էր) եւ ես:

Տրապիզոնի համայնապատկերը

Անդրանիկը յամառութեամբ պնդեց, որ իր դունդը կազմուի Սեւ Ծովու եզերքը գտնուող տաճկահայ գաղթականներէ, եւ որ ես լինեմ անպատճառ կամաւորներ հաւաքողը այդ շրջանին մէջ:

Հակառակ ցանկութեանս՝ ես մեկնեցայ Պաթում ու հասայ մինչեւ Նաւարոսիսկ, կամաւորներ հաւաքելով:

Զորս կամ հինգ հարիւր կամաւորներ ճամբելէ վերջ, Թիֆլիսէն հեռագրեցին, որ անմիջապէս վերադառնամ հոն, եւ որ ուղարկած կամաւորներու թիւը բաւական է:

Երբ վերադարձայ Թիֆլիս, ղեկավար կազմի պատկերը բոլորովին փոխուած գտայ. նոր մարդիկ անցեր էին գործի ղլուխ ու կամաւորներու դունդերը ալդէն լրացած էին: Ռոստոմի եւ նոր կազմի որոշումով՝ Աբրահամ Գիւլխանդանեանը եւ ղիս Երեւան ուղարկեցին, որ Իչխանի մնացեալ դունդերը պատրաստենք: Ես դարձայ պահեստապետ կամաւորական դունդերու:

Երկու տարի չանցած հրաժարեցայ պաշտօնէս: Հիմնեցի առաջին արծաթագործութեան արհեստանոցը, չուրջս հաւաքելով բազմաթիւ վանեցի արհեստաւորներ, Փանոս Ժամհարեանի եւ Մելիքսէթ Լյնաթեանի ղեկավարութեամբ:

Արտակարգ յաջողութիւն մը ունեցաւ մեր գործը, ցուցահանդէսներ կազմակերպեցի Թիֆլիս, Պաքու, Արմաւիր եւ Ռոստով: Պատրաստելով արծաթէ ղեղեցիկ ծաղկաման մը եւ խաչքար մը՝ ամբողջովին ծածկուած հայկական քանդակներով, ես ճամբայ ելայ փեթրոկրատ երթալու եւ ներկայացնելու այդ նուէրները Իչխանուհի Տատեանային, որ գաղթականներու տեղաւորման կամիտէի նախագահուհին էր:

Երբ Պաքուի կայարանէն կ'անցնէինք, լուր առինք, որ փեթրոկրատի մէջ մեծ յեղափոխութիւն պայթեր է, եւ որ Պոլշեւիկները ձեռք առած են պետական հաստատութիւնները, բայց եւ այնպէս ժամանակաւոր չարժում մը համարելով եղածը, Սոնեայի եւ Էմմային հետ չարունակեցինք ճամբան: Սակայն երբ Ռոստով հասանք, ալդէն պարզ էր որ յեղափոխութիւնը մեծ թափ ստացած, արագօրէն կը տարածուէր: Մնացինք Ռոստով:

Կիրակի օր մը պատահաբար գտնուելով Նոր Նախիջեւան, մասնակցեցայ բազմամարդ ժողովի մը: Ազգային Խորհուրդի ընտրութիւնը պիտի կատարուէր: Բոլորովին անսպասելի՝ ղիս ալ ուրիշ քսան հոգիներու հետ ընտրեցին Խորհուրդի անդամ: Առաջին ժողովի ընթացքին դիւանը կազմուեցաւ այսպէս. Գրիգոր Զալխուշեան՝ առենապետ, Ունան Բեսրովիչ Ունանով՝ փինանս, Դաւիթ Զերքիզով՝ ծախսարար, Համբարձում Տէրտէրեան՝ գործավար, Մալխաս՝ ղինուորական: Այս կազմով գործի ձեռնարկեցինք: Որքան կը յիշեմ, բացի մանր մունր խմբերէ, երեք էշալօն (կառախումբ) ռազմամբարք, դեղօրայք եւ կամաւորներ ղրկեցինք Կովկաս:

Արամ եւ Մալխաս Վանի մէջ, 1906

Զօրավար Տէնիկինը Պոլշեւիկներու ճնշումին չդիմանալով կը պատրաստուէր Ռոստովը ձգել: Ձալխուշևանը կանչեց ու քաղաքը յանձնեց Ազգային Խորհուրդին՝ մինչեւ կարմիրներու քաղաք մտնելը: Մենք որպէս թէ պիտի պահէինք բանտը, պետական դանձատունը, նամակատունը, կարգ ու կանոն պիտի պահէինք փողոցներու մէջ, խուլիկանները պիտի ղսպէինք եւն. եւն., իսկ ասոնք ընելու համար ես հազիւ հարիւր քսան կամաւորներ ունէի: Բոլորովին անսպասելի արագութեամբ յաջորդ առաւօ կարմիրները քաղաք մտան: Գրիգոր Զուպարեանը իրրեւ թարգման հետս առնելով, ներկայացայ Պոլշեւիկներու ընդհանուր հրամանատարին, որպէս թէ քաղաքը յանձնելու, երբ կարմիր բանակը ողողած էր քաղաքը... հրամանատարը փոխանակ քթիս խնդալու, խնդրեց որ չարաթ մ'ալ պահենք քաղաքը, մինչեւ որ կարմիր բանակը վերադառնայ Պաթայսկէն, ուր մեծ ճակատամարտ մը տեղի կ'ունենար: Ահա այսպէս էր, որ Ազգային Խորհուրդը ամբողջ ութ օր իր տրամադրութեան տակ ունեցաւ Ռոստովը:

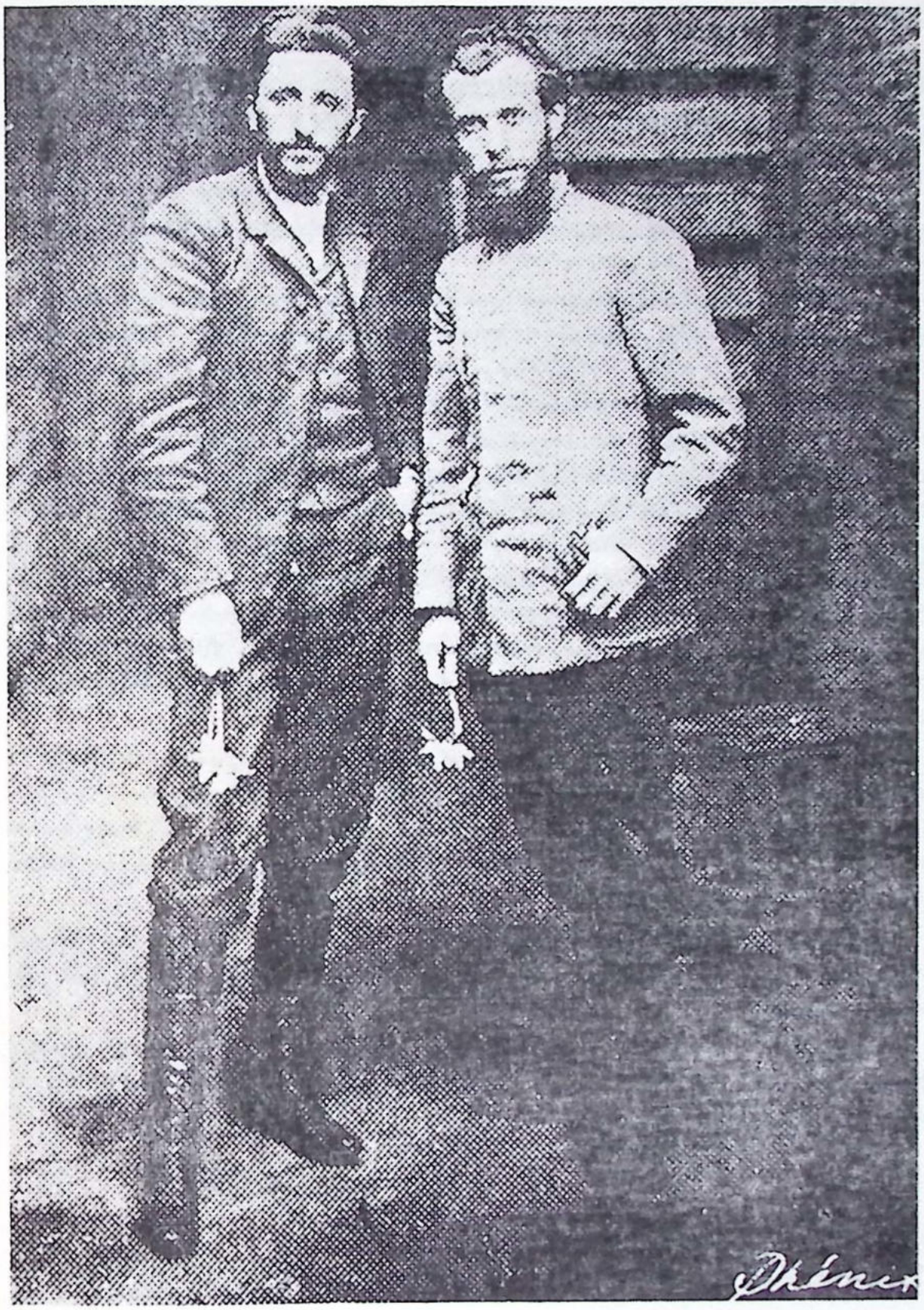
Երբ այլեւ Ռոստովի մէջ ինձ համար ընելիք գործ չմնաց, Ազգային Խորհուրդի որոշումով փոխադրուեցայ Արմաւիր եւ մտայ այնտեղի մարմնին մէջ, որպէս զինուորական գործերու վարիչ: Քանի մը փոքր խմբեր հազիւ ճամբեցինք, երբ Թիֆլիս եկող հայ պոլշեւիկները դրաւեցին Ազգային Խորհուրդի կեդրոնը: Ընտանիքով փախայ Էսէնթուկի: Քանի մը ամիս հոն մնալէ վերջ, երբ գաշնակցականներու դէմ հալածանքը սկսաւ հանքային ջրերու շրջանին մէջ, անկէ ալ փախայ եւ արկածալից ճամբորդութենէ մը վերջ Ռոստովի վրայով հասայ Երեւան:

Բառլամենտական ընտրութիւններու շրջանն էր: Ընտրուեցայ բառլամենտի անդամ:

Անկախ եւ ազատ էր Հայաստանը, սակայն սովը, քոլերան, բծաւոր տիֆը ձեռք ձեռքի տուած կը հնձէին հայ ժողովուրդը: Տափի մը չանցած, այդ ծանր օրերն ալ մոռցուեցան ու հայ ժողովուրդը անօրինակ եռանդով սկսաւ վերաշինութեան աշխատանքներուն:

Պոլշեւիկներու Մայիս մէկեան ապստամբական փորձէն վերջ կացութիւնը հետզհետէ ծանրացաւ: Հարաւէն թուրքը կու գար, հիւսիսէն Պոլշեւիկները: Խորհրդարանի անդամներէն ոմանք պաշտօն ստացան ընկերանալու զանազան ճակատներու մէջ գործող բանակներուն: Ճակոբ Տէր Ճակոբեանը եւ Գէորգ Վարշամեանը ստանակարգ իրաւունքներով նշանակուեցան Դրոյի բանակին գործակցելու: Վարշամեանը հրաժարեցաւ, ես նշանակուեցայ անոր տեղ: Սակայն անկախութեան վերջին օրերը կ'ապրէինք:

Նոյեմբերի 29-ին վերջին անդամ լինելով Խորհրդարանի անդամներս հաւաքուած էինք՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ճակատագիրը որոշելու: 29 պատգամաւորներ ներկայ էինք: Որքան կը յի-

Կոմս եւ Մալխաս վաճի մէջ, 1907

չեմ 7–ի դէմ 22 ձայնով որոշուեցաւ կառավարութիւնը յանձնել Պոլշեւիկներուն:

Դէմ քուէարկողներն էինք. Վահան Նաւասարդեան, Արշակ Յովհաննէսեան, Յակոբ Տէր-Յակոբեան, Գէորգ Վարշամեան, Արմենակ Մատսապետեան ու ես: Դժբախտաբար ազիներորդի անունը չեմ յիշեր:

Ռուբէնի «Յեղափոխականի մը Յուշերը» գործի վերջի հատորին մաս կազմող իմ յօդուածին մէջ, արկածի մը հետեւանքով այս անուններըը ճիշդ չեն չարուած:

Փետրուարեան ապստամբութեան չրջանին, միանալով Քանաքեռէն եկող խմբին, գրեթէ առանց դիմադրութեան հանդիսելու մտանք քաղաք, մինչ մշեցիները եւ տեղական ապստամբները գրաւած էին քաղաքի հարաւ արեւմտեան մասը:

Ամիս մը վերջ յուսալքուած, անօդնական, բռնեցինք նահանջի ճամբան, եւ Միլլի Տերեյով հասանք վերջապէս Էչմիածին: Հազիւ թէ տեղ հասած՝ մեզ ճամբայ հանեցին, միսիայով մը, դէպի Պարսկաստան, որպէս թէ հանդիսելու անպլիացիներուն: Այդ խումբի անդամներն էին՝ Սիրական Տիգրանեան, Ռուբէն Տէր-Ստեփանեան, Լեւոն Շանթ, Գրիգոր Զալէթեան եւ ես: Քանի օրուան ճամբորդութենէ ետք՝ վերջապէս հասանք Թաւրիզ: Շանթը, Քալաղնունին եւ ես պայինք Թեհրան, հայկական դեսպանատուն, անկէ վերջ ամէն մարդ իր կլխուն ճարը նայելու աշխատեցաւ:

Թեհրանէն մեկնեցանք խումբով մը.— Քալաղնունի, Սիմոն Վրացեան, Լեւոն Շանթ, Յովհաննէս Տեւճեան, Մ. Օզանեան եւ ես. հասանք Պալտատ: Ընկերներս Եւրոպա անցան, իսկ ես Հնդկաստանով, Պուրմայով, Ջինաստանով եւ Ճափոնի վրայով, չորս ամիս վերջը հասայ Գալիֆորնիա:

Տարի մը վերջ անցայ Պոսթըն ու ապա Նիւ Եորք, ուր մնայի այդ չրջանը, հռչակաւոր գորվի գործարանի մը մէջ որպէս նկարիչ աշխատելով:

Նիւ Եորքի մէջ հանդիպեցայ եկեղեցի կնոջս, Օրդ. Աննիկ Թապլիպեանին, որուն հետ ամուսնանալով հաստատուեցանք վերջնականապէս Նիւ Եորք:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէս կենսագրութեանս առաջին մասին մէջ գրած եմ, հազիւ 11 տարեկան՝ ես գրել կը փորձէի, բայց իմ իսկական աշխատանքս սկսաւ 1902 Օգոստոս 23–ին, երբ ես Վռամեանի ստիպումով

ակսայ գրել թերթօններու շարք մը «Հայրենիք»ի (այն ժամանակ շաբաթաթերթ) մէջ։

Այս վէպիկներու մէկ մասը հրատարակուեցան առանձին հատորով՝ «Ցեղափոխական վէպիկներ» անունին տակ։

Ցեղափոխական գործունէութեան շրջանին Սալմաստէն ալ մէկ երկու վիպակներ ուղարկեցի։ Երկրորդ հատորս եղաւ «Ներկայ սովը եւ իր պատճառները», որ ամփոփումն է երկար դասախօսութեան մը, որ տուի 1909–ին Տրապիզոնի մէջ։

Դարբինեանի ստիպումով «Հայրենիք» ամսագրի մէջ ակսայ «Ապրումներս» հրատարակել։

Այն ջերմ ընդունելութիւնը, որ գրութիւնս գտաւ ընթերցողներու կողմէ, թելադրեց ինծի առանձին գրքով հրատարակել «Ապրումները»ը։

Երկար մտորելէ վերջ, ակսայ «Զարթօնք»ներու շարքը «Հայրենիք»ի մէջ, որպէս թերթօն, վերջէն ալ առանձին գրքերով հրատարակեցի. անոնց վրայ աւելցուցի «Լուսադէմին»ի երկու հատորները եւ «Արեւադալ»ի սկզբնաւորութիւնը։ Ամենավերջին հրատարակութիւնս «Ճամբուս վրայ» հատորը եղաւ։

Տեղին է ըսել, որ այն քիչը որ ես տուի հայ ժողովուրդին գրական մարզին մէջ, պարտական եմ գլխաւորաբար կնոջս, Աննէին, որուն քաջալերանքով ու օժանդակութեամբ միայն ես կրցայ գլուխ հանել այդ գործերը։

ՄԱԼԽԱՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ցեղափոխական Վէպիկներ		Հրտր.	. . . .
Ներկայ Սովը եւ իր պատճառները		»	1909
Ապրումներ Ա. Հատոր	Առաջին հրատարակութիւն	»	1931
ԶԱՐԹՕՆՔ Հինգ հատոր	» »	»	1933
ԼՈՒՍԱԴԷՄԻՆ Ա. հատոր	» »	»	1935
ՃԱՄԲՈՒՍ ՎՐԱՑ Ա. Հատոր	» »	»	1950
ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ	Երկրորդ Հրատարակութիւն	»	1956

«ԶԱՐԹՕՆՔ»ներու շարքը, Լուսադէմին եւ Արեւագալ Բ. հրատարակ. 1956

(Կազմուած երկու մեծադիր հատորներու մէջ Ա. եւ Բ.)

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

«ԱՆԱՀԻՏ ՈՍԿԵԱՆ»

«ՍԳԱՒՈՐ ԱՌԻՒԾ ԳԵՒՈՆ» «ԶԱՐԹՕՆՔ»ներու շարունակութիւնը մինչեւ Հայաստանի Հանրապետութեան անկումը եւ Համայնավարներու տիրապետութիւնը Հայաստանի:

Թարգմանական հրատարակութիւնները

"The Fall of the Aerie"
"History of Armenia"

ԿԱՐԾԻՔՆԵՐ

ՄԱԼԽԱՍԻ ԳՈՐԾԵՐՈՒՆ

ՄԱՍԻՆ

ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ

ՄԱԼԽԱՍԻ «ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ»Ը

Վերջին տասը տարիների ընթացքում շատ գնահատելի յուշեր լոյս տեսան հայ յեղափոխական կեանքից: Բաւական է յիշել, թէ Կուղ, Քրիստափորի, Արամի, Արմէն Գարօի, Անդրանիկի, Մատթէոսի, Սաքօի, Ռուբէնի, Կոմսի, Սամսոնի, Մ. Շաթիրեանի եւ ուրիշների դրուագքները: Մալխասի գիրքը առանձնայատուկ տեղ է բռնում նրանց մէջ:

Մալխասի «Ապրումներ»ի գլխաւոր արժէքը ոչ թէ նրա հաղորդած փաստերի մէջ է, թէեւ փաստական տեսակէտից էլ նրա գիրքը առատ նիւթ է պարունակում: Ոչ էլ առանձնապէս արտասովոր են նրա լուսաբանութիւնները ու դատողութիւնները — յաճախ ինքնուրոյն ու սրամիտ, երբեմն՝ վիճելի եւ իրականութեան անհամապատասխան: Ամենից արժէքաւորը ապրումներն են եւ յեղափոխական կենցաղը, որոնցով այնքա՛ն հարուստ է Մալխասի հատորը:

Ճիշտ է, կենցաղի տարրեր կան եւ մեր ուրիշ յուշագիրների մօտ, կայ եւ ապրում: Արամն էլ, Ռուբէնն ու Կոմսն էլ, Սաքօն էլ աշխատում են ձերբազատուել «հերոսական» նախապրեալներից եւ յեղափոխական դէմքերն ու կենցաղը ներկայացնել իրենց իսկական գոյնով, բայց նրանց մօտ այդ կողմը ի միջի այլոց է, մինչդեռ Մալխասի յուշերում գլխաւորը հէնց այդ է: Մալխասը չի ընկնում «մեծ» դէպքերի ու «հերոսական» դէմքերի յետեւից. երեւոյթների մէջ նա տեսնում է սովորականը, առնում է կեանքը ինչպէս որ է, գործիչներին՝ իրենց մարդկային յատկութիւններով: Յեղափոխական գործի առօրեան է նրա նիւթը — առօրեան՝ բառի լաւագոյն իմաստով:

Յատկանշական է եւ Մալխասի գրութեան եղանակը: Թւում էր թէ լուրջ նիւթը պէտք է պարտադրէր եւ գրելու լուրջ ձեւ. «երկիւղածութեամբ լուսրո՛ւք»: Մալխասն, ընդհակառակը, խորշում է արտաքին լրջութիւնից. նրա գիրքը սկիզբից մինչեւ վերջ զուար-

թուքիւն է, ծիծաղ, ծաղր, հեգնանք: Երբեմն մարդ չզայնանում է նոյն իսկ. ինչպէ՞ս կարելի է ամենանուիրական խնդիրների մասին խօսել «թեթեւ» ոճով: Բայց Մալխասի ծիծաղն այնքա՛ն անմիջական է ու անկեղծ, անհոգ ու զուարթ խօսքերի տակ այնպիսի՛ խորունկ սէր ու պատկառանք է թաղնուած դէպի նկարագրուած զոհերն ու անձերը, որ ընթերցողի մտքովն իսկ չի անցնում բարկանալ ու կշտամբել հեղինակին:

Ի՞նչ է պատմում Մալխասը իր գրքում: Իր թափառումներն ու ապրումները 1903–6 թուականներին եւ իր կեանքի դէպքերի չարայարութեամբ՝ ազգային ու կուսակցական դէպքերը: Մի կարճ ժամանակամիջոց, բայց ի՛նչ բազմակողմանի ու լեցուն կեանք — այնքա՛ն առատ ու յորդ, որ գրքի 510 էջը հազիւ բաւական է պարփակելու համար ամբողջը: Ամերիկա, Ժընեւ, Թիֆլիս, Երեւան, Թաւրիզ, Ուրմիա, Սալմաստ, Խոյ, Մակու, ու նորից Կովկաս, նորից Ժընեւ, նորից Ատրպատական ու դէպի՛ Երկիր — ահա Մալխասի թափառումների ու գործունէութեան վայրը՝ մերթ «Հայրենիք»ի ու «Դրօշակ»ի միջավայրում, մերթ կովկասեան եռուզեռի մէջ, մերթ երբեւ դաշնակցական լիազօր ներկայացուցիչ բանակցութիւնների մէջ քրդերի եւ ասորիների հետ, մերթ՝ սահմանապահ վրայ աշխատող, զէնք ու ռազմամթերք եւ ընկերներ Երկիր փոխադրող: Եւ ի՛նչ երջանիկ հանդիպումներ ու ընկերութիւն: Նա բախտ է ունեցել ապրելու ու գործելու Դաշնակցութեան ամենաականաւոր առաջնորդների եւ չարքային անդամների ու ղինուորների հետ: Քրխտափոր, Ջաւարեան, Ռոստոմ, Իւսուֆեան, Սրմէն Գարօ, Վռամեան, Արամ Աչոտ, Սիամանթօ, Մարզպետ, Իշխան, Ծաղիկ, Հրաչ, Արամ Յակոբեան, Ալոյեան, Բալաջան, Դ. Փաշայեան, Երկաթ, բժ. Ջաւրեան, Դուման, Կոստեա, Անդրանիկ, Մուրատ, Քեռի, Աւօ, Կայծակ Սռաքել, Սամսոն, Ընծայր, Փայլակ, Արամ, Կոմս, Սարգիս, Օհանջանեան, Համազասպ եւ ինչքա՛ն ուրիշ անուանի ու պակաս յայտնի ընկերների ու գործիչների հետ է ջան ասել ու ջան լսել Մալխասը: Եւ բոլորի մասին ի՛նչ ջերմ, ինչ գորովամեծ խօսքեր ունի նա, ի՛նչ յուզիչ յիշատակներ: Բայց, մանաւանդ, Սիմոն Ջաւարեանի, որ նրա պաշտամունքի առարկան է, անհասանելի իդէալը: Կարծեմ միակ մարդը, որի մասին միշտ խօսում է առանց կատակի, անխառն ակնածանքով, զլուխը երկիւղածութեամբ խոնարհած:

Սրտաշարժ է, մանաւանդ, Մալխասի ցոյց տուած դուրդուրանքը դէպի գործիչների «խոնարհ» դասը, դէպի չարքային ընկերներն ու մարտիկները: Մեծ դէմքերից աւելի սրանց է նուիրում նա իր ուշադրութիւնը: Եւ ի՛նչ սքանչելի տիպեր են դուրս գալիս նրա գրչի տակից, փառքի յետեւից չվազող, բայց փառապսակի արժանի ի՛նչ հերոսական հոգիներ, որոնցով այնքա՛ն հարուստ է հայ յեղափոխութիւնը, բայց, մանաւորապէս, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը:

Մալխասի դրքի բովանդակութի՛ւնը... անօգուտ ճիգ, անկարելի է ներկայացնել, այնքան բազմազան, խռնուած ու հեւ ի հեւ իրար յաջորդող նիւթ է հաւաքուած: Պէտք է կարդալ ամբողջը, ծայրէն ծայր, որովհետեւ ամէն էջ մի նոր անակնկալ ու քաղցր վայելք է պարունակում: Կան էջեր, որոնք ներշնչուած բանաստեղծութիւններ են, ինչպէս, օրինակ Մասիս ու Արագածի դովքը.

«Դէմ դիմաց երկու յաւիտենական հսկաներու նման, Արարատեան դաշտին պահակ են կանգնած Մասիսն ու Արագածը: Եթէ Մասիսը չոր ու ցամաք, բայց մեծ ու վեհ, վահանն է մեր հայրենի աստուածներէն, Արագածը դիցուհի Անահիտն է, մայր բարութեանց, ուրին բեղմնաւորութեան, որմէ կը բխի կաթն ու մեղրը, սարերու ծաղիկն ու կանանչը եւ կենսունակութիւնը շրջապատող երկրին: Շատ լայն խարիսխով մը խրուած հայրենի երկրի կրծքին՝ ան իր անապատ ստինքներէն կը հոսեցնէ սառնորակ ջրերը դուրս: Անոր լանջերը ծածկուած են հաղարաւոր ծաղիկներով իրենց դինովցնող բուրմունքով, եւ արծիւի բոյներու նման հոս ու հոն թառած աղքատիկ գիւղերով: Սարի գագաթին, չորս դլուխներու մէջ ու շուրջը, դրախտային եայլան է ընդարձակ, անվերջ հորիզոններով. «Համբարձում եայլա, եայլա ջան, եայլա»: Արագածը Հայաստանի բեղմնաւորութեան ակն իսկ է, անապատ չեմարանը եւ աստուածային հոդատարը գիւղացու»:

Մալխասի պատմած բազմաթիւ դէպքերէն առանձնապէս հետաքրքրական է նրա ճամբորդութիւնը Շամղինան, տեսակցութիւնը եւ ունեցած խօսակցութիւնները Շէյխի հետ: Շամղինանի Շէյխը Թուրքիայի կիսանկախ մեծ աւատապետներից մէկն էր, որի բարեկամութիւնը շատ օգտակար պիտի լինէր Դաշնակցութեան համար: Մալխասը, ամերիկացի բժշկի անուան տակ, արկածալի ուղեւորութիւն է կատարում եւ ընդունւում է Շէյխի կողմից: Երկու անդամ դլուխ դլխի խօսակցութիւն է ունենում հետը եւ աշխատում է համոզել, որ հայերն ու քրդերը «հողի հարազատ եղբայրներ» են, երկոսի շահերն էլ նոյնն են, ուստի նրանք պէտք է միանան համապետական բարենորոգումներ առաջ բերելու նպատակով:

Մալխասը այցելում է եւ պարսկա–թրքական սահմանագլխի Մաւանա շրջանի աւորիների իշխան Պէճանին՝ հայ– աւորական գործակցութեան հող պատրաստելու նպատակով, նոյնպէս առանց գործնական արդիւնքի:

... Սասունի անկումից յետոյ Անդրանիկն իր ընկերներով դալիս է Սալմաստ՝ Կովկաս անցնելու համար: Մալխասը անվերապահ հիացումի խօսքեր ունի այդ, իրօք որ, աքանչելի խմբի հանդէպ. «Արդէն Անդրանիկի անունը դարձեր էր սիմպոլ մը կռուող Հայաստանի: Դժուար թէ գոնուէր ամենայետ ընկած գիւղի մը երդիքը, ուր չերդուէր Անդրանիկը, որ արդէն անձ մը չէր այլեւս, այլ ազ–

պային, լեգենդական հերոս մը, բոլոր հերոսները մարմնաւորող... Անդրանիկի անունը իր մէջ կը պարունակէր Գէորգ Զաւուշն ու Սեբաստացի Մուրատը, Կայծակ-Առաքելը, Աւօն, Սէյդօն ու Սեպուհը, Մշեցի Կորիւնն ու Մջօն, Կոթոյի Հաճին եւ Սմբատը, եւ բազմաթիւ Սասունցի ու Մշեցի աներկիւղ կռուողներ: Ամբողջ հաւաքականութեան անուն էր ան»:

Ու տալիս է մի պատկեր այդ հերոսների մասին ընկերական կեանքից. «Իմքի կեդրոնական դէմքը Անդրանիկն էր: Համեստ, իր հերոսութեան դեռ անդիտակից, մեծ ընկեր մը, առանց որեւէ յաւակնութեան. ան զարմանալիօրէն կենդանի դիմագծով դուրս կու գար, նման անուանի կտրիճներով չրջապատուած: Այս խումբը, Անդրանիկն ալ մէջը լինելով, իմ վրաս կը ձգէր զարմանալի տպաւորութիւն մը: Կը թուէր թէ ասոնք կիկլոպներու ցեղէն սերած էին. ամէն լինչ ասոնց մէջ մեծ չափով կ'արտայայտուէր, բայց հակառակ ատոր, խոշոր երախաներու նման առտուընէ մինչեւ իրիկուն իրար հետ կը դղւտէին: Ու ի՛նչ դղւտուք: Հոս սիտի ըսեմ, որ այդ, որպէս թէ կատակ կռիւները, կը սկսէին դրեթէ միշտ Անդրանիկի թելադրանքով: Հանդարտ նստած, աչքն-ձախէն կը խօսակցէինք, մէկ ալ ան աչք կ'ընէր տղոցմէ մէկն ու մէկին, քովինի վզակոթին մէկ հատ մը հասցնելու... Եւ ահա կը սկսէր կիկլոպեան վայրենի մենամարտ մը, եւ բոլորը կատղած գաղաններու նման իրար կը խառնուէին:

Ու այս «կիկլոպներ»ի կողքին ահա Զմօն՝ կոթուրցի քրդախօս պառաւ հայուհին, որ Դաշնակցութեան տանը կերակուր է եփում տղաների համար, լուացք անում, տունն է մաքրում: Երբ այլեւս այնքա՛ն ծերանում է, որ չի կարողանում աշխատել, Մարզպետը ճանապարհ է դնում՝ տալով նրան 20 թուման, որ ամբողջ մի հարստութիւն էր այն ժամանակ: Զմօն մերժում է: «Ես քեզի համար չաշխատեցայ, ազգին համար ըրի», պատասխանում է նա: Ու գնում է եկեղեցու գաւիթը, ուր եւ մեռնում է երկու շաբաթ յետոյ:

Ահա եւ մէկ ուրիշ պատկեր.

Մալխասը Պարսկաստանից գալիս է ժրնեւ եւ չտապում է «Դրօշակ»ի խմբագրատունը. «Զանդը կը զարնեմ: Դուռը կը բանայ մէկը, որ կը թուի թէ պառաւ կին մ'է, տղամարդու հագուստով: Կարծեմ, աճապարանքիս մէջ, առանց բարեւելու վեր կը վազեմ ընկերները տեսնելու: Ոչ ոք չկայ:

Ընդունարանէն կ'անցնիմ խորհրդասենեակը, որ աշխատութեան սենեակն է Բիւրօի, տեղ մը, ուր ընդհանրապէս հիւրերը չեն մտներ: Սեղանի վրայ Պարսկաստանէն դրկուած նամակ մը կը տեսնեմ ու իմ ուղարկածս արխիւը, որ դեռ չէ բացուած: Չեմ դիտեր լինչո՞ւ, նամակը կը կարդամ կամ աւելի ճիշտ է ըսել, կը փորձեմ կարդալ.

— Ան չէ ամա, այստեղ Քէլ–Ալխին պա՞ղը կարծեցիր...

Ծանկարծակիի կու գամ: Դուռը բացողն է, որ եռեւէս եկեր եւ ստուերի նման հետեւեր է ինծի: Ու հիմակ, ձեռքը մէջքին, նայուածքով մը, որ հեղնական բան մ'ունի, վերէն վար կը չափէ զիս:

Ա՞ս ինչացու է, կը մտածեմ... կարծեմ քիչ մ'ալ կը չփոթիմ.

— Հարցնելը ամօթ չըլլայ, հրամանքդ ո՞վ կ'ուզես...

Ջէ՛, աս մարդը ինծի ձեռք է առեր, կը մտածեմ. քիչ մ'ալ պղտիկ կը ղրամ, որ չէնք–չնորհք վերաբերմունք մը չեմ ունեցեր հետը: Երեւի, մեղքս քաւելու համար չատ քաղաքավար կը հարցնեմ.

— Ընկերներէն ոչ ոք չկա՞յ. ժամը քանի՞ին կու գան որ...

— Ընկերներդ ո՞վ կ'ըլլան կոր որ...

Տէր Աստուած, այս պառաւը հետս խաղի՞ ելած է: Ու երեսն ի վեր կը պոռամ, որ ես Պարսկաստանէն կու գամ ու անունս Մալխաս է: Կարծեմ, անմեղուկ հայհոյանք մ'ալ բերնէս կը փախի:

— Ծօ՛, ախպար, մարդու պէս անունդ չի տայի՞ր, — ու ծըպտուած պառաւը ձեռքը կ'երկնցնէ ինծի՝ աւելցնելով.

— Ինծի Տեար Անտոն կ'ըսեն:

Աւելի քան պերճախօս»:

Իրօք որ, աւելի քան պերճախօս. Տեար Անտոնը ներկայացուած է բոլորովին հարազատ գծերով: Բայց նոյնքան հարազատ է եւ ինքը՝ Մալխասը...

Ու այսպիսի տիպեր ու պատկերներ անհաշիւ են Մալխասի գրքի մէջ: Կարելի չէ սպառել. կրկնում եմ՝ պէտք է կարդալ:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

(«Դրօշակ», 1 Յունուար 1932)

ՄԱԼԽԱՍԻ ԳԻՐՔԸ

Կարելի է համարձակօրէն ըսել, թէ վերջին տասնամեակի ընթացքին տպուած յուշերու մէջ ամենէն չքեղ հրատարակութիւնն է այս ստուար եւ չատ հաճելի արտաքինով հատորը, որ ապահովաբար իր բովանդակութեամբ ալ մեծապէս հետաքրքրական եւ ընթերցանութեան համար խիստ հաճելի նիւթ կը ներկայացնէ:

Ճիշդ է, հեղինակը չի տար մեզի մեր մօտիկ անցեալի առարկայական պատմութիւնը դէպքերու յաջորդական կապակցութեամբ եւ ժամանակագրական կարգով: Սակայն, ինչ որ ան կու տայ մեզի՝ ոչ նուազ կարեւոր է մօտիկ անցեալի դէպքերու եւ դէմքերու մասին ճշդրիտ գաղափար մը կարենալ կազմելու համար: Եւ այդ՝ կենցաղական այն նուրբ մանրամասնութիւնները եւ ենթակայական այն բնորոշ տրամադրութիւնները, միջադէպերը եւ դիտողութիւններն են, որոնք չունչ ու մարմին, գոյն ու կենդանութիւն կու տան անցեալի

արդէն մեռած իրականութեան, անցեալի այնքա՛ն տարտամ պատկերներուն:

Ուրիշ խօսքով՝ եթէ Մալխասի դրքին մէջ կը պակսին չորս փաստերը դէպքերու կանոնաւոր նկարագրութիւնն ու բացատրութիւնը, դէմքերու ամբողջական եւ լուսանկարչական ներկայացումը, առաջ փոխարէն հոն կայ աւելի թանկագին, աւելի հաղուագիւտ բան մը, այն է՝ ժամանակի կենդանի ոչին ու յատկանշական ռիթմը, մթնոլորտը, անոր չունչն ու թափը, պատմական անձերու «մարդկային առաջին» իր առաքինի ու արատաւոր կողմերով:

Աւելին, Մալխաս իր դրքին մէջ կը վերարտադրէ մօտաւոր անցեալի իրական կեանքը դրեթէ այնպէս, ինչպէս պիտի նկարագրէր զայն չնորհալի վիպագիր մը, որ պիտի ոչ միայն ապրիլ, այլ եւ ապրեցնել իր ներկայացուցած պատմական շրջանի դէպքերով ու դէմքերով: Եւ ինչպէս որ կեանքի մէջ կատակն ու ողբերգութիւնը, դիպվածն ու տրամը իրարու հետ սերտօրէն կապուած կու գան, այնպէս ալ Մալխասի վերակենդանացուցած դէպքերու եւ դէմքերու մէջ ծիծաղն ու լացը դէպքերուն ու տրտմը, առտուածայինն ու զուտ մարդկայինը կ՚ընթանան կողք կողքի եւ չատ բնական կերպով մը:

Հեղինակը իր «Ապրումները»ը նուիրած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան վերջինիս 40-ամեակին առթիւ: Դժուար էր աւելի լաւ նուէր մը ընել այն կազմակերպութեան, որուն խանդավառող գաղափարներու շնորհ չունէին տակ Մալխաս կերտեց իր կեանքը եւ անոր հետեւանքն եղող «Ապրումները»:

Զարմանալի չէ երբեք, եթէ ըսենք որ Մալխասի դրքը արժանի է ամէն հայ մարդու ջրասեղանի զարդն ըլլալու:

Ահա թէ ինչո՛ւ մենք վստահ ենք, որ ընթերցող հայ հասարակութիւնը առանց չափով պիտի գնահատէ այս պիտանի հրատարակութիւնը եւ իր քաջալերանքով հնարաւորութիւն պիտի տայ «Ապրումներ»ու չնորհալի հեղինակին՝ լոյս ընծայելու նաեւ իր յուշերու անտիպ մնացած մասերը:

(Խմբագրական «Հայրենիք» Օրաթերթի)

ՄԱԼԽԱՍԻ «ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ»Ը

«Հայրենիք»ի տպարանում լոյս է տեսել Մալխասի «Ապրումներ»ի առաջին հատորը, բաղկացած 520 էջից եւ զարդարուած 133 նկարներով: Այս դրքը մեր յուշագրային գրականութեան մէջ բացառիկ տեղ է գրաւում, եւ ես կ՚ուզէի մի քանի էջով վեր հանել նրա առանձնայատկութիւնները:

Շատ հաղուագիւտ է պատահած, որ մեզանում մարդու գրելու ու խօսելու ընդունակութեան մէջ այդպիսի հսկայական տարբերու-

քիւն լինի: Մալխասի դրիչը համով է, պատմութիւնները վերին աստիճանի հետաքրքիր, կարելի է ասել վիպային:

Որո՞նք են «Ապրումներ»ի այն առաւելութիւնները, որ, ինչպէս ասացինք, առանձնայատուկ տեղ են ապահովում այդ դրքին մեր յուշագրային գրականութեան մէջ:

Նրանք վերաբերում են դրքի թէ բովանդակութեանը եւ թէ ձեւին:

«Ապրումներ»ի առաջին հատորից արդէն երեւում է, որ հեղինակը բացառիկօրէն բարեյաջող պայմանների մէջ է եղել հետաքրքիր յուշեր գրելու տեսակէտից: Նրա երեք տարուան ընթացքում ապրած կեանքը, որի մասին եւ պատմում է այս հատորի մէջ, ոչնչով չի տարբերւում մի արկածային վէպի բովանդակութիւնից: Այդ բանում համոզուելու համար բաւական է դիտել այն ճանապարհը, որով անցել է Մալխասը իր գործունէութեան ընթացքում: Ամերիկա, Ժընեւ, Թիֆլիս, Երեւան, Թաւրիզ, Սալմաստ, Ուրմիա, Շամախեան եւ ապա նորից Թաւրիզ, Թիֆլիս ու կրկին Պարսկաստան (Ուրմիա, Խոյ, Թադէոս Առաքեալի վանք) եւ այնտեղից կրկին Կովկաս ու արտասահման, որտեղից նորից Թիֆլիսի, Երեւանի ու Պարսկաստանի ճանապարհով դէպի Վան: Այս ձեւով ճանապարհորդում են մարդիկ միայն արկածային վէպերի բայց հաղուագիւտ դէպքերում իրականութեան մէջ: Մալխասին վիճակուել է այս բախտը եւ այդ պատճառով էլ նրա ծուչերը դարձել են նիւթերի բազմազանութեան տեսակէտից անմրցելի:

Երեք ցամաքամասերում ունեցած իր թափառումների ժամանակ, Մալխասը եղել է դաշնակցութեան ղեկավար կեդրոններում (Ժընեւ), միջին շրջաններում (Թիֆլիս, Երեւան) եւ ծայրամասային գործունէութեան վայրերում (Պարսկաստան), որով նա դիտել է յեղափոխական գործը իր բոլոր փուլերի մէջ եւ ծանօթացել է այդ գործը քալեցնող համարեա թէ բոլոր յայտնի գործիչների հետ՝ սկսած կազմակերպութեան ամենաբարձր աստիճանի վրայ գտնուող Զաւարեանից ու Ֆր. Միքայէլեանից եւ վերջացրած՝ Դաշնակցական պինուոր Ճակոբով, պառաւ Զմօյով ու սուրհանդակ Մատոյով: Աւելացնենք եւ այն, որ Մալխասի «Ապրումներ»ի այս հատորը վերաբերում է մեր կեանքի ամենաբախտորոշ ժամանակաշրջաններից մէկին, երբ Ռուսաստանի առաջին յեղափոխութեան պատճառով, դէպքերը նաեւ Կովկասում (եւ առհասարակ Դաշնակցութեան գործունէութեան բոլոր վայրերում) առանձին թափ, ծաւալ ու ապագրութիւն էին ստացել:

Բայց այս առարկայական պատճառներից զատ կայ նաեւ ենթակայականը՝ Մալխասի գրելու ու նկարագրելու շնորհքը, առանց որի ամենահետաքրքիր նիւթը կարող էր այն տպաւորութիւնը թողնել ընթերցողի վրայ, ինչ որ թողեց նրա բերանացի պատմութիւնը

լինձ վրայ սրանից տարիներ առաջ: Ինչ յետոյ ես կանդ եմ առնելու Մալխասի պրելաճեւի վրայ աւելի մանրամասն, այժմ անցնինք գրքի համառօտ բովանդակութեան:

*
* *

Մալխասի Ցուչկրի սկիզբը վերաբերում են 1903 թուին, երբ նա դեռ նոր մկրտուած Դաշնակցական, գտնւում էր Ամերիկայում:

Դաշնակցութեան նախկին չրջանի պատմութիւնն անելով, Մալխասը կանգ է առնում երկու անուանի գործիչների հետ ունեցած իր հանդիպումների վրայ, տալով միաժամանակ նրանց բնոյթագիրը, կենդանի եւ դունատեղ գծերով: Դրանցից մէկն է Վահանեանը (Յովհաննէս Եուսուֆեան), Դաշնակցութեան առաջին չրջանի գործիչներից ամենատիպիքականը: Նա ոտով քաղաքից քաղաք է չրջում՝ հիմք դնելով Դաշնակցութեան կազմակերպութեան:

Մալխասը նկարագրում է իր հանդիպումը Եուսուֆեանի հետ եւ միասին կազմակերպած անխուսափելի երեկոյթը Վուստրում:

Աւելի հետաքրքիր ձեւով է պատմում Մալխասը իր հանդիպումը Վռամեանի հետ: Դա ուղղակի մի պեղարուեստական պատմուածք է, գրուած աչխոյժ, կենդանի եւ հիւմորով լի ոճով: Նրանց Բոստոնում միասին սենեակ վարձելու պատմութիւնը եւ մանաւանդ Լինի Լրեկոյթն ու ապա ընկերներից մէկի մօտ անցկացրած դիշերը, երբ ամբողջ օրը ոչինչ չկերած մարդկանց առաջ տանտէրը դնում է խարբերդի քիւֆթէն եւ ապա նրանց պիչերուան հանդիստը խանգարելով, առաջարկում է իր ոտանաւորների տետրը կարդալ ու կարծիք յայտնել: Դրանք այնպիսի դրուագներ են եւ այնպիսի ձեւով են գրուած, որ յիչեցնում են Պարոնեանի ամենալաւ էջերը:

Ամերիկայից Մալխաս անցնում է Եւրոպա՝ Եգիպտոս գնալու համար, բայց ընկնում է ժընեւ: «Դրօչակ»ի խմբագրատանը նա ծանօթանում է Դաշնակցութեան ամենակարեւոր ղեկավարների հետ, վայելելով Ս. Զաւարեանի առանձնակի բարեկամութիւնն ու դուրդուրանքները: Նա այստեղ ի մօտոյ ծանօթանում է Խ. Մալումեանին, Մ. Վարանդեանին, Գր. Միքայէլեանին, Ս. Մինասեանին, Ա. Ահարոնեանին եւ բազմաթիւ ուսանողների ու եկող-գնացող գործիչների, որոնք զանազան առիթներով հանդիպում էին Դաշնակցութեան չտաբը:

1903 թուի Ցուլիսի վերջին Մալխասը հասնում է Թիֆլիս եւ առաջին օրից ընկնում է յեղափոխական այն եռուզեռի մէջ, որ կար այդ ժամանակ Կովկասի մայրաքաղաքում:

Մի չարք մարդկանց հանդիպելուց եւ մի առժամանակ Թիֆլիսում մնալուց յետոյ, Մալխասը Ռոստոմի կարգադրութեամբ ճանապարհւում է Երեւան, այնտեղից Պարսկաստան անցնելու համար: Առաջին անգամն է, որ նա ընկնում է կովկասեան Հայաստանի կենդրոնը, անցնում է այնպիսի պատմական յուչարձանների մօտից, որ-

պիսին է Անին եւ դնում է տեսնելու իւրաքանչիւր հայի երազների առաքելայ Մասիսն ու Արաքսը:

Մալխասը բանաստեղծական մեծ թափով եւ, որ գլխաւորն է, մի կաշառող անկեղծութեամբ վեր է հանում իր ապրումները, որ նա ունենում է հայ շինականին, Անին, Մասիսն ու Արաքսը տեսնելիս: Այդ բոլորի հանդէպ նրա ունեցած հիացքանչացումն անխախտ չէ: Ընդհակառակը, նրա մէջ անախորժ զղացում են առաջացնում «բրդոտ վաւխաններով ու արխալուխով, թոկով մէջքերը կապած հայ շինականները», որոնք նմանում էին Տրապիզոնում նրա տեսած առտուպէճանչի ուղտապաններին: Չէ հրապուրում նրան եւ Արաքսը, իր պղտոր ջրերով: Բայց դրանց կողքին, երբ տեսնում է Անիի աւերակները, մի անպատմելի յուզմունք է տիրում նրան եւ նա սկսում է երեխայի պէս հեկեկալ:

Վերջապէս, դնայքը մտնում է Արարատեան Դաշտը եւ երեւում է Մասիսը իր սքանչելի պատկերով: Մալխասի արցունքները յորդանում են, ղուղահեռաբար աւելացնելով նրա զբչի բանաստեղծական թափը:

*
* *

Մեր յուշերն զրոյները, չատ են սիրում չոր ու ցամաքութիւն կրենց պատմութիւնների մէջ: Մալխասը բացառութիւն է կազմում առօրեայ դէպքերի եւ դաւեչտական տեսարանների նկարագրութեան խառնելով բանաստեղծական բարձր զեղումներ: Եւ այդ աւելի է բարձրացնում նրա գրքի արժէքը:

Բանաստեղծական նոյն թափով նա նկարագրում է իր ապրումները էջմիածնի լճման սեղանի առաջ: Մնկաչոք լինում է դասի թաւ որդերի վրայ եւ ահա «Գրիգոր Լուսաւորիչը, Տրդատ Թագաւորը ու Խոսրովադուխտ արքայադուստրը իրենց արքայական պալատականներով ու նաժիշտներով կ'անցնին երեւակայութեանս առջեւէն. կենդանի պատկերներ վաղքի ու մեծութեան անցած օրերուն. լաւ օրերուն: Կը թուէր թէ հարիւրաւոր տարիներու ընթացքին օրհներդուած մեղեդիները կը լսէի, սրտաբուխ աղօթքներու ու աղերսանքներու մրմունջին մէջէն ու առանց հետ երբեմն յստակ ու որոշ, կռապաշտական չեփորներու մետաղական սուր հնչիւնը ելեւէջաւոր, ժողովուրդը հրաւիրող դէպի սրբազան բագինը, երկրպագութեան մեր աստուածներուն»:

Իր այս ապրումները աւելի խտացած եւ կենդանի կերպով վերարտադրելու եւ ընթերցողին փոխանցելու համար, Մալխասը բերում է մի ուրիշ օրինակ՝ Բրմաստանի Թանդուն քաղաքի Բակոտան (տաճարը) այցելած ժամանակ ունեցած իր յոյզերը, որոնք նման են եղել էջմիածնում ունեցած զղացածներին: Սա գրական մի ձեւ է, որ յատուկ է ճեղարուեստական գրողների, եւ Մալխասը, որ գուրկ չէ

ըստ երեւոյթին նաեւ այդ շնորհքից, շատ յաճախ է դիմում նման ձեւերի:

Էջմիածնում այցելում է Մրմեանին, որ նրան ճաշի է պահում եւ ապա վերադառնում է Երեւան, որտեղ ծանօթանում է տեղի դերձիչների եւ նրանցից ամենակարկառունի՝ Թորոսի հետ:

Այդտեղից Մալխաս անցնում է Թաւրիզ, որտեղ երկար կանգ չառնելով, մեկնում է Սալմաստ: Այնտեղ նրա համար վերջապէս սկսւում է ակտիւ գործունէութեան հնարաւորութիւն, որի մասին նա այնքան երազել է եւ դէպի որը մղուել է իր ամբողջ հոգով: Եթէ ընթերցողը կարծում է, որ Մալխասը չաուերի նման պիտի սկսի պատմել իր գործած «հրաշքների» մասին, մեծապէս սխալւում է: Իր Սալմաստում, Ուրմիայում եւ Խոյում ունեցած գործունէութեան մասին նա խօսում է, մնալով միշտ համեստութեան սահմանների մէջ, պատմելով զաւեշտական դրուագներ իր կատարած սեւ աշխատանքի մասին: Եւ այստեղ էլ Մալխասը աշխատում է աւելի շուտ վեր հանել ուրիշի աշխատանքները, կենդանացնել շատ անյայտ դերձիչների, որոնց կեանքի ու գործի մասին մեծ սիրով ու պարմանալի համեստութեամբ պատմում է նա:

Պարսկաստանի այդ սահմանամերձ դաւառները մի տեսակ բազա էին Հ. Ց. Դաշնակցութեան փոխադրական գործունէութեան համար: Այդտեղով էին մուծւում զէնքեր վան եւ միւս դաւառները: Այդտեղից էին անցնում երկիր մտնող եւ երկրից դուրս եկող դերձիչները: Վերջապէս, երկրի հետ կապ պաշտպանելու կարեւոր կէտերից էր Սալմաստի շրջանը:

Գործելով այդ ասպարէզում, Մալխասի առաջ հնարաւորութիւն է բացւում ծանօթանալու մի շարք նոր տիպի գործիչների հետ: Ժընեւում, Թիֆլիսում եւ մասամբ Երեւանում նա առիթ է ունեցել ծանօթանալու Դաշնակցութեան մտաւորական գործիչներին, այստեղ նա ծանօթանում է զինուորական, հայդուկային գործով զբաղուողների հետ: Դրանք, բացի սակաւաթիւ պարագլուխները, մեծ մասամբ բանուոր խաւերի զաւակներ են, որոնց գործի ու յիշատակի հանդէպ շատ գուրգուրալից վերաբերմունք է ցոյց տալիս «Ալբումներ»ի հեղինակը:

Մի առ մի թուել այն բոլոր մարդկանց, որոնց հանդիպում է Մալխաս Պարսկաստանում եւ որոնց բոլորի անթերի կենդանագիրը տալիս է մեզ, անհնարին է:

«Ալբումներ»ի մէջ հեղինակը վեր է հանում սրանց բոլորի կեանքն ու գործունէութիւնը, պատմում նրանց քաջագործութիւնների մասին, պանծացնում զնկածների յիշատակը եւ այդ անում է, մէշտ իր անձը թողնելով ստուերի մէջ:

Զափազանց կարեւոր յայտնութիւն է Մալխասի յուշերի այն մասը, որտեղ նա խօսում է իր բանակցութիւնների մասին Շէյխ Մէհ-

մէտ Սատըղի հետ: Այս վերջինս յայտնի Շէյխ Իբադուլլահի տղան է,— քրտական մի նշանաւոր ցեղապետ, որի հետ դնում է բանակցելու Մալխասը Դաշնակցութեան «Մեծ կոմիտէի կողմից», որպէսզի բարեկամական յարաբերութիւնների հիմք դնէ եւ նրա հողերի վրայից մի նոր դիծ բաց անէ Երկրի հետ:

Այդ ճանապարհորդութիւնը մի իսկական վէպ է, որ լի է զանազան դրուագներով: Մալխասը դնում է ծպտեալ, որպէս ամերիկացի բժիշկ Ճոնսըն: Նախ քան Սատըղի մօտ դնալը, նա անցնում է նրա բարեկամ Շէյխ Իբատուլլահի մօտ, որտեղ եւ սպասում է մեծ Շէյխի հրաւէրին: Իբատուլլահին ներկայանում է որպէս բժիշկ եւ ներկայացնում է իր ամերիկեան անցագիրը, որտեղ սակայն գրուած է իր իսկական անունը: Մեծ է լինում Մալխասի սարսափը, երբ Շէյխը վերցնում է անցագիրը լրջօրէն կարդալու դիտաւորութեամբ եւ միաժամանակ յայտնում է, որ ինքը ուսել է ամերիկեան քոլէճում եւ անսխալ կարդալ գիտէ: Եւ մինչ Շէյխը փորձում է կարդալ գլխիվայր բռնած անցագիրը, Մալխասը վրայ է հասնում եւ, մատը դնելով մի չարքի վրայ, կրկնում է.

— Տոքթ. Ճոնսըն:

— Պէլի, պէլի, Աստուած ալ գիտէ, որ այդպէս է, — ասում է Շէյխը, — իր հպարտ նայուածքը չորս կողմը պտտցնելով:

Այսպիսի դաւեշտական դրուագներ շատ կան այս պատմութեան մէջ: Մալխասը գրական այլ տեսի վարպետն է, որից եւ նրա «Ապրումները» դառնում են ընթերցանութեան համար ամենատանձրոյթ եւ թող չատ չլինի, եթէ ասեմ ամենաքաղցր դիրքը:

Վերջապէս, իր բժշկութիւնն աւարտելուց յետոյ, նա թողնում է Իբադուլլահին եւ դնում է Շէյխ Սատըղի մօտ, որին ներկայանում է արդէն որպէս հայ եւ Դաշնակցութեան կոմիտէի պատուիրակ: Տեղի է ունենում ընդունելութիւն: «Շէյխը մեղրածոր խօսքերով բարի գալուստ մաղթեց ինձ, եւ մեծ ուրախութիւն կոմիտէի ներկայացուցիչը տեսնելու:

«Ըստ արեւելեան սովորութեան ես ալ իրմէ պակաս չմնացի, թէ ո՛րչափ ուրախ էի իր նման հռչակաւոր Շէյխ մը ողջունելու եւ մեծ կոմիտէի բարեւները հաղորդելու: Ամէն անգամ որ մեծ կոմիտէի բառը կ՚արտասանէի, կ՚աչխատէի դէմքիս եւ ձայնիս այնպիսի բնաւորութիւն մը տալ, ինչպիսի մեծ պետութեան մը դեսպանը կ՚ունենայ օտար արքունիքի մը մէջ, երբ կ՚ըսէ՝ «իմ Տէրս, Նորին Ազգային վեհափառութիւնը»...

Ցետոյ խօսակցութիւնն անցնում է բուն նիւթին: Մալխասը բացատրում է իր առաջարկը:

Պարսկաստանում ունեցած մեծ գործունէութիւնը կրում է գլխաւորապէս կազմակերպչական բնոյթ: Կենցաղական, երբեմն զուտ աննկուռտային բաղմաթիւ դէպքեր է յիշում «Ապրումները»ի հե-

ղինակը թէ՛ իր եւ թէ՛ իր ընկերների կեանքից: Մալխասի սրախօսութիւնների համար առատ նիւթ են մատակարարում պարսկական պաշտօնեաները եւ պարսկական վարք ու բարքերը:

Պարսկաստանից Մալխաս անցնում է Թիֆլիս, այնտեղից Հանքային Ջրերը եւ ապա Կաղզուան, Բաթում եւ վերջապէս նորից գընում է Ժընեւ: Այստեղ մի առժամանակ մնալով գալիս է կրկին Թիֆլիս–Երեւան եւ ապա անցնում Սալմաստ Երկիր անցնելու համար: «Ապրումներ»ի այս մասում առանձնապէս աչքի են ընկնում այն գլուխները, որտեղ Մալխասը խօսում է Թիֆլիսի անցուդարձերի մասին 1905–06 թուերին երբ փրթել էր ռուսական առաջին յեղափոխութիւնը եւ տակնուվրայ էր եղել նաեւ կովկասահայութեան կեանքը:

*
* *

Մալխասի այս հատորը երեք տեսակի նիւթ է պարունակում: Առաջինը իր երեք տարուան ապրած յեղափոխական կեանքի պատմութիւնն է, որի համառօտ բովանդակութիւնը մենք տուինք վերեւը: Երկրորդը իր այդ կեանքի ճանապարհին հանդիպած մարդկանց դիմագծերն են, որ նա տալիս է մի իսկական պոռտրետիստի համառութեամբ: Եւ վերջապէս երրորդը՝ քաղաքական անցուդարձերի, այս կամ այն չրջանում Դաշնակցութեան որդեգրած ուղեգծի վերլուծութիւնն է, որով Մալխաս զբաղւում է, ինչպէս ասացինք, մասնաւորապէս այն գլուխներում, որտեղ խօսում է Թիֆլիսի մասին, ռուսական յեղափոխութիւնից յետոյ:

Առաջին տեսակի նիւթերը անշուշտ ներկայացնում են զուտ պատմական չահեկանութիւն, որպէս ականատես եւ գործին մասնակից մարդու վկայութիւններ: Սակայն, հէնց այս մասում Մալխասի «Ապրումներ»ը ունին նաեւ առանձնայատուկ կողմեր, որ բացակայում է մինչեւ այժմ հրապարակուած միւս ճուչերի մէջ: Մալխասը տալիս է ոչ միայն գործչի յեղափոխական–հասարակական կեանքի պատմութիւնը, այլ նաեւ նրա կեանքի առօրեան, առանց որի մարդուս նկարագիրը լրիւ պատկերացուել չի կարող: Մեզանում սովորութիւն է դարձել յեղափոխական գործիչներին ներկայացնել միշտ երկնային ոլորտներում, որպէս անմարմին էակներ, կտրուած առօրեայ կեանքից: Այդ գործիչները չեն խնդում, չեն ըմբոսնում, չեն ճաշում, այլ միշտ ծրագրներ են յղանում ազգի փրկութեան համար, կամ այդ ծրագրների իրագործման յետեւից են ընկած: Այսպէս ենք սովոր մենք գրելու հասարակական գործչի մասին:

Մալխասը չի հետեւում այդ սովորութեան: Նա տալիս է մեր գործիչների կեանքի նաեւ կենցաղային, զուտ մարդկային կողմերը, որոնք երբեմն շատ պերճախօս են նրանց բնոյթագծելու համար, եւ այսպիսով նրա գծած պատկերները դառնում են աւելի իրական ու

լրիւ: «Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը նրա համար Սինա լեռը չէ եւ ոչ էլ Ֆր. Միքայէլեանը՝ Եհովայ, որին մօտենալիս պէտք է հանել ոտնամանները: Մալխասը, ունենալով հանդերձ ամենամեծ յարգանքը դէպի իր կուսակցութեան հիմնադրի յիշատակը, չի քաշւում մի շատ պրոզայիկ պատմութիւն անել լինչ որ տոլմայի մասին, որ ինքը գողանում եւ պահում է Ֆր. Միքայէլեանի դրասեղանի տակ, մեծ չփոթութիւն առաջացնելով ճաշի սպասող մարդկանց մէջ: Եւ այսպիսի կենցաղային մանրամասնութիւններ շատ կան «Ապրումներ»ի մէջ, որոնք ոչ միայն թեթեւացնում են դրքի ընթերցումը, այլ նաեւ լրացնում են նկարագիրը այն միջավայրի, որի մէջ ընթանում է դուտ հասարակական–յեղափոխական գործունէութիւնը:

Անցնելով Մալխասի տուած բնոյթագծերին, որոնց թիւը հըսկայական է, ես պէտք է ասեմ, որ բաւարար ճեռնհասութիւնը չունիմ դատելու այն մասին, թէ որքա՞ն ճիշդ են տրուած այն բազմաթիւ գործիչների եւ հերոսների դիմագծերը, որոնց Մալխասը հանդիպել է իր յեղափոխական գործունէութեան ճանապարհին: Ես այդ ճեռնհասութիւնը չունիմ այն պատճառով, որ դրանցից շատերին հետ ծանօթ չեմ եղել: Սակայն, այս մասին ես ունիմ վկայութիւնը մի շատ ականաւոր Դաշնակցական գործիչի, որ դիտէ մօտիկից այդ բոլոր գործիչներին՝ հասարակ դինուորից սկսած մինչեւ բիւրոյի անդամը, եւ որը հիացմունքով էր արտայայտւում Մալխասի տուած ճիշդ բնոյթագրութեանց մասին: Ինքս իմ կողմից պիտի աւելացնեմ, որ դատելով իմ ճանաչած մարդկանց բնոյթագծերից, պէտք է յայտնեմ, որ Մալխասի գծածները ուղղակի մէկ–մէկ սլոռտրետներ են՝ նկարուած հմուտ վարպետի վրձինով:

Պէտք է յիշատակել այստեղ նաեւ մի ուրիշ կողմ: Մալխասը իր կարծիքների մէջ ինքնատիպ է եւ անկախ: Նա չէ դնում գծած եւ բանուկ դարձած ճանապարհով, որպէսզի հասնի մեծամասնութեան կողմից ընդունուած եղրակացութեանց: Նա ունի իր դատումները եւ իր նախասիրութիւնները:

Ինչ վերաբերում է Մալխասի դատողութիւններին եւ քաղաքական դէպքերի նկատմամբ նրա կատարած վերլուծումներին ու յայտնած կարծիքներին, ապա պիտի ասեմ, որ այդտեղ նոյնպէս «Ապրումներ»ի հեղինակը մնում է անկախ եւ ինքնատիպ մտածողի իր դիրքում: Մալխասը խօսելով իր մասին, յայտնում է, որ Հայաստանի խորհրդարանում ինքը ամենաաջակողմեան էր, եթէ չհաշուենք եղիտների ներկայացուցիչ Իւսուֆ բէդին: Այդ կատակի մէջ մեծ ճշմարտութիւն կայ:

Մալխասի հէնց այդ մտայնութեամբ է բացատրւում եւ այն դիրքը, որ նա ունի Դաշնակցութեան Թիֆլիսում 1905 թուին ցոյց տուած գործունէութեան նկատմամբ: Դժուար չէ կռահել, որ «Ապրումներ»ի հեղինակը առանձին սէր չունի ընկերվարութեան հան–

պէպ եւ ոչ էլ խանդավառութիւն՝ Դաշնակցութեան այդ ուղղութեամբ կատարած գործունէութեանց նկատմամբ:

Մալխասի «Ապրումներ»ը, որքան ինձ յայտնի է, անհատական հրատարակութիւն է, եւ պէտք է ասեմ, որ հեղինակը չանք չի խնայել իր գիրքը չքեղ դարձնելու: Զուխազանցութիւն չի լինի, եթէ ասենք, որ հէնց նկարները թերթելով կարելի է մօտաւորապէս հասու լինել գրքի բովանդակութեան, այնքան նրանք շատ են եւ պատշաճ կապով զետեղուած իւրաքանչիւրը իր իսկական տեղում: Բացի ձանօթ նկարներից կան բաւմաթիւ նորերը, որոնք առաջին անգամ այս գրքում են լոյս տեսնում:

Ա. ԽՈՆԴԿԱՐԵԱՆ

(«Հայրենիք» Ամսագիր)

«ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ» (Ա. ՄԱԼԽԱՍ)

Հիմա, առանձին հատորի մէջ ամփոփուելէ առաք, աւելի մեծ հաճոյքով կը կարդացուին Մալխասի «Ապրումնե՛ր»ը, քան երբ կը հրատարակուէին «Հայրենիք» ամսագրին մէջ, ընդհատ ու մաս մաս: Ամբողջական տպաւորութիւն առնելու համար, յաջորդականութեան պահպանումը կարծես թէ անհրաժեշտ է մանաւանդ այն գլուխներուն մէջ, որոնք ընթերցողին կը նկրկայանան ծաւալի քննադատականութեամբ ու դէպքերու եւ իրողութեանց լայն պահեստով:

Մալխասի այս գործը մեզի կու պայ բացատական յատկութեամբ մը, զոր Թոլսթոյ կ'անուանէ — չատել· այսինքն՝ ըլլալ անկեղծ ինքն իր մէջ ու ինքն իրեն հետ: Եւ պղուչանալ մարդերուն ու իրերուն վրայ նետելէ այն ուշ ու չինծու ոսկեփոշին, որ կը թափի առաջին իսկ հպումէն, երեւան հանելու համար անոնց պունաթաւ ներքնամաս մը: Անոնցով ուրիշներուն կարծիքը, առաջնորդուելով մեզի նմանակայական իր խառնուածքէն, Մալխաս ջանացած է «հարապաւօրէն» տալ ինչ որ տեսեր, տպերը ու մտածեր է, գործի ու պայքարի երկարատեւ շրջանի մը ընթացքին:

Հաւատարիմ՝ այս ուխտին, «Ապրումնե՛ր»ու հեղինակը ոչ ոքի ուզած է խնայել· ոչ իսկ ինքն իրեն: Մանաւանդ ինքն իրեն (էջ 309): Ցեմ ըսեր, թէ ճիշդ են իր բոլոր պատումները, բայց անկեղծ ու անեղափոխապաշար լլլալու ուժանիքը ունին: Աւելիա պատճառ մըն է, որ մեզի համակրութիւնը չսակարկենք իրեն համար:

Բայց մեզի ա՞յսքան: Ո՛չ: Վասնզի եթէ գրողներ կան, որ կենդանի են մշտապէս նոր մնալու իրենց առաքինութեամբ, կամ յուզել կարենալու աննման ձիրքով, կամ զգայնութեան, հոգեբանական խորացումներու նպաստով, վերջապէս բոլոր այն տուրքերով, որոնց վրայ հիմնուած է առնչծայրած տպաւորչին գոլքը, — Մալխասի

պարծը պաշտպանութեան տակն է իր լայն ու խորունկ անկեղծութեան, չունչի ու չեչոի մտերմութեան եւ դիպուկանոթքին հիմըրութիւք խառնուածքին: Յատկանիշներ, որոնք եթէ քիչ կու գան կանգուն պահելու պրոպը, գոնէ քանի մը սերունդի համար, բայց կը բաւեն անոր տալու պղալի կերպարչուրթիւն մը բոլոր անոնց վրայ, որոնք կը յամառին պրպտանութեան գործառը ընել տարինելով ու հաղիւ կրնան յուցարարել նեղիկ կամ «էինտական ոիկշա» հրամցնել մեզի...

Բարեբախտութիւն է, որ Մալխաս ապատ է այս ապերախտ գործառոյթէն: Ու բարեբախտութիւն է պարձնալ, որ մեր յուշարրոպները, մեծ մասամբ, կրցած են փրկել իրենք իրենց՝ իրենց համար անօգուտ այլ վառնումէն: Անոնք, ճիշդ է, պատմութիւն չեն պրեր. բայց պատմութեան համար թանկագին հաւաքումներ կ'ընեն: Ու առով՝ այնքան մօտ են պանդուածին ու մեզի:

Ըսի, թէ Մալխասի մէջ սիրելի է մտերմանալու, այսինքն՝ իր եսը աքօղել կարենալու յատկութիւնը: Ատոր վրայ աւելցուցէք պատմելու դիւրութիւնը, որ եթէ հասարակ պրուցասիրութիւն է ոմանց մօտ, «Ապրումներ»ուն մէջ նկարում է չափով մը եւ հիմըրի, նուրբ հնդնութեան արուեստագործութիւն: Ու յետոյ, տեսակ մը վիպական մթնոլորտ՝ տանելի բարեխառնութեամբ, կը պաշտպանէ այս գիրքը վարդապետական ծայրայեղութեանց ու կանխամտածութեան դէմ: Ներեւս «Յեղափոխուած Թիֆլիսը», խճճուած ու ձգձգուն, քիչ մը այդ մթնոլորտը կը դնէ ճնշումին տակ քաղաքական մտքի դերեզմանելու: Ասիկա ըսել չէ հարկաւ, թէ տեսական մարզանքները անօգուտ են ու աւելորդ գործ մը մէջ, որ յատակնութիւնը ունի ցոլացնելու մեր Յեղափոխութեան բացառիկ մէկ շրջանը:

Բայց... տեսէ՛ք ուրեմն. մենք հաճոյքով կը կարդանք Ռուբէնի քաղաքական խոհերը, որոնք իր «Ճիշատակներ»ուն կու տան չուք, ծանրութիւն եւ յատակ: Մալխաս կը գոհանայ թեթեւ հպանցումներով: Փոխանակ խորանալու, կը տպաւորուի: «Հոդ»ի անհաթապատութի՞ւն. դուք՛: Շէյխ Մէհմէտ Սաղրի մօտ իր դեսպանական առաքելութիւնը դրեթէ չահագործուած չէ իրրեւ խորհրդածութեան նիւթ: Միայն երեք էջ անոր մասին, ան ալ վիպական նախշով: Ռուբէն երեսուն էջ պիտի գրէր առնուազն, հարցերուն մօտենալով յայնքէն ու երկայնքէն, արեւելքէն ու արեւմուտքէն:

Չեմ կրնար ճշդել, թէ Մալխասի նախասիրութիւնները ո՛րքան հաչա են քաղաքական մարդանքներու հետ. յեղափոխական գործիչի մը համար, մանաւանդ անոնց համար, որոնք Մալխասի անկեղծութիւնն ու արտայայտութիւնը ունին, թիկունքի կամ քաւլիսի այդ մարդանքները չատ ալ հրապուրիչ չեն թերեւս: Գոնէ այսպէս էր եղեկ ու չեմ պիտեր, թէ ի՛նչպէս է այսօր:

Ինչ որ «Ապրումներ»ուն կու տայ իր կարեւոր հրապոյրը, կարճ

ղիմանկարներն են, ճոխացած՝ զուարթ մանրավէպերով ու անկեղծ պատռղութիւններով: Նկարումի այդ լայն շրջանակին մէջ կը մըտնեն ոչ միայն մեր վկայաբեր ու մտաւորական դէմքերը, սկսած Քրիստափորէն ու Ռոստոմէն, այլ եւ միւսները, մոռցուածներդ. աւելի ընտանի բառով մը — խոնարհները: Տեսակ մը Դաշնակցական վինուոդի պատմութիւն, որ անտեսուեցաւ մինչ մեր յեղափոխական դրականութեան մէջ, իրեն՝ Մալխասի խակ վկայութեամբ (էջ 352): Իսկապէս յուզիչ դրուագներ կան այդ ապրուած, բայց չդրուած պատմութեան մէջ: Մալխաս համակրելի փորձը կ'ընէ անոնցմէ մէկ քանին անմահացնելու: Իմ յիշողութեանս մէջ կը մնայ, օրինակ, պատառ Ջմոն, — համեստ կին մը, հսկիւ պայծառ դիմագրով: Ջմոն մօտաւորապէս կը յիշեցնէ «պոչ ու ղլուխ» հայը, որ Շէնգիլի Մանուկ կոչուեցաւ Ռուբէնի «Ցիշատակներ»ուն մէջ: Վերջապէս ո՞վ պիտի դայ դուրս քաշելու այս մոռցուածները կեանքի լուսանցքէն, բարձրացրնելու համար պանոնք արուեստի երակին: Կը բաւէ՞ արդեօք «Տատփաղոմի Հարս»ին մեռնուլը, թերեւս վերաւոր դեղեցկութիւնը...

Մալխասի դիմանկարները վերջնական մշակումներ չեն անշուշտ, բայց կենդանի են ու բարախուն: Իրենց մէջ կը կրեն արիւնի դիպ մը, որ կը փրկէ պանոնք ըլլալէ ժպտուն ու դունաթափ: Անկեղծ ու մաքրիմ չունէր, իր նոր կարենալ մոռնալու դիւրութիւնը նպաստած են Մալխասին՝ հասնելու այս երջանիկ արդիւնքին: Երբ Ռուբէնն հոգեբան է ու վերլուծող, Մալխաս նկարող է ու պատմող: Ռուբէնի մէջ մտածումն է տիրապետողը, Մալխասի մէջ՝ սկեպտիկի նայուածքը: Նայուածքը մարդու մը, որ քիչ բանի կը հաւատայ ու քիչ բանով կը խանդավառուի. բայց, առօր փոխարէն, մարդկութեան ու դէպքերուն վրայ կը նայի հանդարտ, պարարիւն ու պատառ ակնարկով: Կ'ըսեմ՝ սկեպտիկ. սակայն բնաւ պիտի չուզէի, որ այս բառին վերագրուէր իր չունեցած նմասութը. այսինքն՝ անտարբերութիւն կամ պարկեշտութեան տկնապ: Սկեպտիկ է Մալխաս, բայց երբեք՝ անտարբեր: Ցափշտակուելու պնդունակութեամբ աւելի աջ, քան ձախ: Կը հասկցուի կարծեմ:

Ռուբէն դիւցազներգակ է, Մալխաս՝ վիպերգակ (թո՛ղ նեղուի այս դուրակիչիս մարդերու մասին, որոնք պրականութիւնը ընելու բանի ճիպէն հեռու, մեր յիշատիսական չափումն պատմութիւնը ուրուագրելու մտահոգութեամբ տարուած են միայն): Ռուբէնի ոսմանթիզմը, — ուրիշ բառ չգտայ, — ուժեղ է եւ հոսանուտ, Մալխասինը՝ քալլոյ ու թրթռուն: Ռուբէն պատկառանք կը ներշնչէ. Մալխասը կը սիրենք անպայման: Շուտով կը մտերմանանք ու երբեք չենք ձանձրանար իրեն հետ:

Ռուբէնի լեզուն խառնուրդ է ու լեցուն՝ բարբառային այլազան տարրերով. Մալխասի լեզուն հաճելի է, կոկ ու միատեսակ: Ռուբէնի նախադասութիւնները կը քալեն, հաստատ ու անխոով.

Մալխասի նախադասութիւնները կը պարզեն կարծես. նուրբ հիւմքը մը անոնց կու տայ ջերմութիւն ու հաղորդական չեշտ:

Մենք «Ապրումներ»ը կը կարդանք, ինչպէս կարդացինք «Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները», — առանց մրափելու կամ յօրանջելու: Կը կարդանք դիւցազնական հէքեաթի մը պէս: Ու ասիկա պզտիկ արժանիք մը չէ չրջանի մը մէջ, ուր այնքան քիչ են կարդացուելիք պիրքերը:

ԴԱՐԵՀ ԱԶԱՏԵԱՆ

ՄԱԼԽԱՍԻ «ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ»Ը

Մալխասը դեղեցիկ նուէր մը կը բերէ Հ. Ց. Դաշնակցութեան, անոր քառասնամեակի առթիւ: Շքեղ ու պատկառելի հատոր մը, այնքա՛ն սիրելի նշխարներով զարդարուած:

«Ապրումներ»ու մանրազնին քննութիւնն ու դնահատութիւնը բազմաթիւ յօդուածներու կը կարօտի:

Բայց յուշերու այս հատորը դնահատութենէ առաջ անմիջական թելադրանքը որ լեզուիս վրայ կու գայ, անոր ամբողջական ընթերցումն է: Որովհետեւ պրքեզ կան, որոնց մասին կարելի է պատկառանքով մը կազմել քանի մը դնահատական յօդուածներով. մինչդեռ Մալխասի «Ապրումներ»ը անկարելի է ընդդրկել դրախօսականներուն մէջ: Գիրքը առաջին էջէն մինչեւ վերջին էջը նորութիւններու, տեղեկութեանց մը, բազմաթիւ միջավայրերու, դէպքերու եւ դէմքերու յարաշարժ պատկերացումն է, որուն՝ ընթերցողը կը հետեւի, հետզհետէ հետ մխասին անձանձրոյթ հաճոյքով: Ու այս բազմազան տպրումներն ու դուննել կեանքը մոքի ծալքերուն մէջ կրնան դասաւորուիլ, սակայն թուղթի վրայ ընդհանուր յայտարարի չեն պար:

Ուրեմն, բովանդակութիւնը, որ հարուստ չտեմարան մըն է, կը մնայ ընթերցողներուն: Եւ կ'ուզէի քանի մը խօսք ընել երկի ընդհանուր արժէքներու մասին:

Որպէս Պատմութիւն

Ինչպէս հեղինակն իր յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ, առարկայական պատմութիւ մը չէ որ ինք մեղի կը ներկայացնէ:

Ցուշագրութիւնները միշտ նկատուած են ենթակայական գործեր:

Մալխասի «Ապրումներ»ը ենթակայական գործ մըն է:

Եթէ առարկայական երկը արժէք ունի իր փաստերու հարազատութեամբ եւ գիտական դասաւորութեամբ, ենթակայական երկը մեծ արժէք ունի իր «անկեղծութեամբ» եւ հոգեբանական ճշդութեամբ: Արդ, ամենէն արժէքաւոր յատկանիշը, որ աչքի կը զարնէ

Մալխասի անկեղծութիւնն ու անվերապահ ընթացքն է, որուն բոլոր էջերուն մէջ կը հանդիպինք: Հեղինակը կատարեալ ազատութիւն ուած է իր դրչին իր անցած միջավայրերը, դէպքերը եւ դէմքերը նկարելու այնպէս, ինչպէս անոնք կը ներկայանան իրեն. այնպէս, ինչպէս ինքը հեղինակը կրցած է իր աչքով տեսնել եւ զգայարանքներով ղպալ:

Պատմութիւնը թուականներու եւ դէպքերու (յեղափոխական ընդհանուր պատմութեան) ճշդրիտ պատկեր մը եւ չարժումներու ապտաքին կարգ ու սարքի դասաւորութիւնը չպիտի պտնէ Մալխասի «Ապրումներ»ուն մէջ: Հեղինակն արդէն այդ բանով մտահոգուած իսկ չէ: Սակայն, պատմութիւնը ունի հոգեբանական ծալքեր, դէմքերն ու դերակատարներն ունին ներքին ապրումներ, միջավայրէ միջավայր կը փոխուի մթնոլորտը եւ չարժումներն այլ դոյներ կը ստանան: Այս տեսակէտէն՝ խորհրդածութեան արժանի բազմաթիւ էջեր ունի այս հատորը:

Պաշտօնական պատմութիւնը եթէ կամարակապ հաստատուն չէնք մըն է, Մալխասի «Ապրումներ»ը այդ չէնքին ներքին հրապոյրներն են. ջեմ մթնոլորտն է, յարաչարժ դոյներն ու լոյսերն են, որոնք չօշափելի չեն քարաչէն պատերուն պէս: Այդ ներքին հոգեբանական աստառը որ չատ մարդկային է, առինքնող է եւ հետաքրքրական:

Վաղուան չոր ու ցամաք դիտական պատմութիւնը իր քարեշէն ծանր ղեկանները այս հոգեղէն սիւներուն վրայ պիտի ամրացնէ:

Որպէս Գրականութիւն

«Ծուչեր»ու գրականութիւնը նոր երեւոյթ մըն է մեր իրականութեան մէջ: Որչ եւ մեծ յեղափոխական ժամանակաշրջան մը բոլորելէ յետոյ, անցեալ կեանքն իր անդրադարձումը պիտի ունենար: Ու այդ սկսաւ յեղափոխական յուշերու չարունակումը, որոնցմէ ոմանք իսկապէս ուշագրաւ էին ոչ միայն իրենց պատմական արժէքով, այլ նաեւ իրենց գրական կողմերովը: Առանց յաւակնութիւն ունենալու գուտ արուեստի գործ մը արտադրելու, յուշագիրները եպան, որոնք իրենց հարազատ ապրումները թուղթին յանձնեցին, չատ յաճախ գրական բարձր չունչ մը տալով անոնց:

Մալխասի «Ապրումներ»ը այս ուղղութեամբ առանձնապէս չահեկան են: Ինչպէս դիտենք, Մալխասը իր երիտասարդ տարիքին պատմուածքներ ալ գրած է: Երբ ընթերցողը կը ձեռնարկէ այս երկի ընթերցման, անմիջապէս կը զգայ, որ ոչ միայն գինք հետաքրքրող պատմութիւններ կը կպդայ, այլ պատմուածքներ ու վէպիկներ, որոնք սակայն իրենց տիպերովն ու դրուագներովը այնքան իրական են, այնքան կենդանի: Ուրեմն ե՛ւ իրականութիւն եւ վէպ (վէպ՝ գրելու եւ պատմելու ձեւով) իրար խառնուած, իրար լրացուցածը

կլինակի հաճոյքով իրենց կը քաշեն ընթերցողը, որ սիրով յանձն կ'առնէ Մալխասին հետ ետ ու առաջ ճամբորդելու, միշտ դիմաւորելով նորութիւն մը, ուր պատմուքիւնը անրաժան է, որպէս անհրաժեշտ համեմը:

Շատ մը դէմքեր կարելի է ըսել, որ պրակեան լրիւ տիպով կը ներկայանան պրքին մէջ: Բալմաթիւ դրուագներ, կարճ կամ երկար, եթէ դուրս հանուին «Ալբոմներ»ու հատորէն, ինքնին պրակեան կտորներ են, որոնք կրնան իրենց առանձին արժէքն ունենալ:

Այս առանձնայատկութիւններու չնորհիւ պրքը կը կարդացուի մեծ հաճոյքով, ու պրակեան վայելքը պատճառ կը դառնայ որ բազմութիւնները հաղորդակից ըլլան յեղափոխական այն մեծ անցեալին, որ քառասուն տարի փոթորկեց հայկական կեանքը:

Սրամտութիւններով եւ հումքրով կառուցուած են բալմաթիւ էջեր: Հաւատարիմ յեղափոխականին հետ՝ անրաժան քալած է երիվարանը: Ինչպէս չեշտեցինք այս յատկութիւնը երկի ճարտարապետական կարեւոր արժէքներէն մէկն է:

Ինքը հեղինակը կը խոստովանի.

«Ես այն դժբախտներէն եմ, որ քիչ թէ շատ ծիծաղելի կողմ մը կը պահեմ միշտ հերոսի մը մէջ. ու խնդուքս թոյլ չի տար որ իմ մէջս հերոսի մը դէմքը ամբողջանայ»:

Այս խոստովանութիւնը հեղինակը կ'ընէ այն առեն, երբ իր ամենէն պղպեղիկ էջերը կը նուիրէ Ս. Զաւարեանին. Կովկասի Հ. Յ. Դ. ոգեղեան ժողովի մէկ նիստը նկարագրելով, ուր Ս. Զաւարեան իր առաքելական դէմքովը կ'արձանանայ: Հոս Մալխաս ալ չի ծիծաղիր, այլ հաւատարիմ յեղափոխականի մը չունչով կը նկարէ առասպանը, մեզ վարակելով Ս. Զաւարեանի անմահ ոգիով:

Այս միակ պրուագը ինքնին բաւական է փրկելու Մալխասը որ չհետաքրքրուի անհատական ծիծաղով մը:

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

(«Հայրենիք», Յունիս 9, 1931)

«ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ»

520 էջ եւ 133 նկար:

Եւ ասիկա տակաւին Ա. հատորն է «Ալբոմներ»ու այս շարքին, որ պրի կ'առնէ Մալխաս, խոստանալով յաջորդաբար Բ. եւ Գ. հատորները:

Այս հատորին մէջ առաջին աքքի կը պարունակ նկարները թիւով 133 հատ եւ պատչաճօրէն տարտղնուած զանազան գլուխներուն մէջ: Նկարներու այս անօրինակ ճոխութիւնը դրաւական է, որ

հեղինակը ճիդ ու ծախք չէ խնայած իր գործը տպաւորիչ, հաճելի ու խօսուն դարձնելու:

Եւ եթէ այս բազմապիսի նկարներէն չատեր ժամանակի ընթացքին երեւցած են հայ կամ առանձնապէս դաշնակցական հրատարակութիւններու մէջ ու այժմ կը վերարտադրուին, քիչ չեն նաեւ այնպիսինները, որոնք բոլորովին անտիպ են: Այժմ, Մալխաս զանոնք լոյս աշխարհ կը հանէ մեծ խնամքով, այսպէսով ճշմարիտ ծառայութիւն մը մատուցանելով չատ չատերու յիշատակին, որոնք անյայտութեան մէջ պիտի կորսուէին իրենց այնքան յուզիչ նուիրումներէն եւ հայ յեղափոխութեան դժնդակ գործին եթէ դուրդուրոտ ձեռք մը չճգնէր ահագին դժուարութիւններով անչուշտ — լոյս աշխարհ բերելու — անոնց խոնարհ դէմքերը եւ կամ ուրուագիծը տայու անոնց կատարած ապերախտ, այլ վսեմ աշխատանքներուն:

Եւ արդէն այս գրքին մեծագոյն արժէքը, այս կէտին մէջ է: Հայ յեղափոխութեան պատմութիւնը, ճիշդ է, տակաւին գըրուած չէ եւ թերեւս երկար ժամանակ պիտի անցնի, աւա՛ղ մինչեւ որ այդ մեծ աշխատանքը գլուխ բերուի հանգամանօրէն ու արժանավայել լրջութեամբ: Բայց յեղափոխութեան ակնյայտնի գրուագներ, դէպքեր, դէմ իրենց ընդհանուր գծերուն մէջ, մթութենէ դուրս են բերուած եւ ապրող հայութեան աչքերուն առջեւ են գրուած դանազան հրատարակութիւններով: Մեծերը, լիտրները, անունով ու գործով հռչակ ստացողները ամէն տեղ չափով մը կրցած են դնել իրենց փառքը խօսող ու գործը պարզող լեզուներ ու գրիչներ: Իսկ անդին մնացած է հսկայ լեգէոն մը խոնարհներու, որոնք յեղափոխութիւնը իրենց ուսերուն վրայ են տարած, զոհաբերած են անոր իրենց ամէն ինչը, կրած են գործին սեւ, բիրտ, ֆիզիքական ծանրութիւնը, եւ սակայն անոնց անունն իսկ անծանօթ է մնացած կամ հազուագիւտ անգամ միայն կարճ յիշատակութեան արժանացած որեւէ տեղ: Ահա այդ խոնարհներու լեգէոնէն մաս մը դէպքեր դուրս կը բերէ Մալխաս, եւ այնպիսի դուրդուրանքով, որ կը վարակէ ընթերցողը եւ գիրքը կը դարձնէ հոգեպարար թանգարան խոնարհ հերոսներու:

Մալխաս կը պատմէ մեղ այն դէպքերն ու պարագաները որոնք որոշ չափով իր յեղափոխական գործունէութեան հետ կապ են ունեցած: Կը յիշատակէ կամ կը բնորոշէ այն դէմքերը, մեծ ու պզտիկ, որոնք իր անձին հետ որեւէ կապով չփման են եկած: Ասոր համար ան ոեւէ չրջանի յեղափոխական պատմութիւնը կամ դէպքի լրիւ լուսաբանութիւնը չէ որ կու տայ:

Ան պարզապէս գրի առած է իր «անձնական» ապրումները, առանց որեւէ աղբիւրէ նիւթ հաւաքելու կամ ոեւէ լիակատար գրուագ պատմութեան համար գրի առնել փորձելու:

Այս արագութեան ընթացքին սակայն, ան յաջողած է վեր հա-

նել դերակատար դէմքերու բարոյագուցական, կենցաղային դիծերը մեծ ճշդրտութեամբ ու մանրամասնութիւններով, տալ մեզ մարդիկը այնպէս ինչպէս եղած են անոնք իրենց ամենօրեայ կեանքին մէջ, իբր ուտող, մտածող, խօսող, գործող էակներ եւ ոչ թէ միայն իբր հերոսներ, իրենց շրջապատէն ու ւ֍յմաններէն վեր թռիչք գործող էջս դերմպդեր: Մալխաս պատկերացուցած է մարդոց սովորական կեանքն ալ եւ ոչ թէ անոնց հերոսական պահերը միայն: Այս հանդամանքը քիչ առաւելութիւն չէ «Ապրումները» առանձնապէս հետաքրքրական դարձնելու տեսակէտէն, քանի որ մինչեւ հիմա եղած նմանօրինակ ուրիչ հրատարակութիւններ դրեթէ զուրկ են այս առաւելութենէն:

Մալխասի դրելու ձեւն ալ տարբեր է մինչեւ այժմ հրատարակուած յուշերու դրչաձեւէն: Ոճը թէեւ պարզ է ու անպաճոյճ, տեղ տեղ անխնամ, երբեմն Հայաստանի ներչնչելի վայրերու նկարագրութեան մէջ՝ դրաւիչ ու բանաստեղծական, բայց դիւրասահ է ու հաճելի:

Այս պարագան վէպի երանգ է հաղցուցած «Ապրումներ»ուն, վէպ մը որուն դերակատարները կ՚եթեւան ու կ՚անհետանան առանց իրենց ամբողջական հասակով հրապարակ գալու, թէեւ անոնց հանդէպ պատմողը ունի սիրտի ու հոգիի գորով ու խօսք:

Այսպէսով այս դիրքը դարձած է թանդարան բաղմաթիւ ու բաղմազիսի դէպքերու, դրուագներու ու դէմքերու: Այս պատճառով ալ տեղ տուած է բաղմաթիւ նկարներու:

Մալխաս պատմութիւն չէ որ կը յաւակնի տալ մեզի, ինչպէս կ՚ըսէ նախաբանին մէջ, այլ իր անձնական ապրումները, որոնք բնականէն պիտի ըլլան ենթակայական: Ապագայ պատմագիրը կրնայ գտնել ատոնք, առնել միայն այնքանը, որքանը իբր փաստական արժէք կրնայ դիմանալ: Մնացեալը կը մնայ իբր անցողական տպաւորութիւններ, գրի առնուած վերին աստիճանի անկեղծ չեշտով:

Ա. ՍԱՍՏՈՒՐ

(«Յառաջ», 30 Օգոստոս 1931)

ՄԱԼԽԱՍԻ «ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ»Ը

Մեր առջեւ դրուած է չքնաղ տպագրութեամբ մի հրատարակութիւն: Ա՛ւ այժմ լոյս է տեսած առաջին հատորը միայն բաղկացած 511 մեծադիր եւ պատկերազարդ էջերից:

«Հայրենիք» ամսագրի ընթերցողներին ծանօթ են հեղինակի վերոյիշեալ վերնագրի տակ լոյս ընծայած «Ճուշեր»ը: Բարեփոխուած ու վերամշակուած՝ նրանք այժմ ներկայանում են մեզ առանձին հատորով: Ով ամսագրի մէջ կարդացած էր աշխատութիւնը,

դարձեալ սիրով է ձեռք առնում այն, վերստուգելու: Եւ թարմացընելու համար իր առաջին տպաւորութիւնը, որ մեծամասնութեան մօտ հարկաւ եղած է դրական եւ հաճելի:

Եւ լաւ է որ Մալխաս իր աշխատութիւնը չատ որոշ եւ անձուկ շրջանակի մէջ է դրել: Նա չի ուզում մեզ տալ, թէկուզ յուշերի ձեւով, նկարագրութեան առարկայ ժամանակաշրջանն իր բոլոր կողմերով, ոչ իսկ հայ յեղափոխութեան պատմութիւնը դրի առնելն է եղել իր մտահոգութիւնը· այլ միայն եւ միայն՝ ոլեկոչումը եւ ուրուագծումը բոլոր այն դէմքերի, որոնց նա հանդիպել է իր չուրջ երեսնամեայ գործունէութեան ընթացքին, եւ որոնք եղել են մի չափով կերտողները մեր նորագոյն պատմութեան:

Հայ կեանքը չէ ուրեմն որ արտացոլում է դռել այս գրուածքի մէջ այլ՝ հայ յեղափոխական դէմքերը: Եւ այս վերջիններիս՝ ոչ թէ առանձին առանձին առած, այլ խմբովին, իբրեւ մի անբաժան ամբողջութեան մասնիկներ: Հեղինակը որչափ եւ մեր տեսողութեան առջեւ անհա՛տ գործիչների դիմանկարներն է պարզում, բայց եւ այնպէս, դրանք ըստ էութեան մի «խմբանկար» եւ համայնապատկեր են կազմում:

Այդ բոլոր սիրելի — եւ մեծ մասով անհետացած — դէմքերը, որոնց յիշատակին խանդաղատանքով է մօտենում հեղինակը, բոլորը միասին ներկայանում են մեզ իբրեւ մի չքեղ խճանկար: Եւ անկասելի իսկ է՝ մէկ խիճը զատել միւսից: Դրանք բոլորը միասին առած ներկայացնում են մի ամբողջութիւն, հետեւապէս նաեւ իբրեւ այդպիսին, մնայուն արժէք:

Նման մի գործ, ինչ խօսք դերազանցօրէն «ենթակայական» դժուար պիտի կրէր իր վրայ: Հեղինակն ինքն եւս այդ կէտը չեշտում է իր յառաջաբանի մէջ: «Զափազանց ենթակայական լինելով, այս աշխատութեամբ երբեք յաւակնութիւն չունեցայ պատմութիւն գրելու: Սահմանափակուելով անձնական ապրումներով՝ ես տուի հարազատօրէն այն, ինչ տեսայ, ապրեր եւ մտածեր էի: Անտեսելով ուրիշների կարծիքը, ամէն բանէ առաջ աշխատեցայ անկեղծ լինել ինքս ինձ հետ· գրել այնպէս, ինչպէս էի ապրեր ու մտածեր»: Սրանով մէկտեղ Մալխասի գիրքը նկարագրուած շրջանի պատմութեան համար կոչուած է կարեւոր ապրիւրներից մէկը լինելու: Մանաւանդ այն տեսակէտից, որ «Ապրումներ»ի մէջ մենք գտնում ենք ոչ միայն գեկավար դէմքերի, այլ եւ բազմաթիւ «չարքային» գործիչների եւ մարտիկների ուրուագիծներ: Յեղափոխական զանգուածը որ վերջ ի վերջոյ հանդիսանում է պատմութեան առաջ մղիչ գլխաւոր աղբիւրը, ոչ միայն մոռացութեան չէ տրուած, այլ ընդհակառակը, «մասնաւոր խանդաղատանքի» առարկայ են դարձած, «ընդունուած մեծերու կարգին» նաեւ «կարգ մը չատ համեստ ուժեր»:

Եթէ կ'ուզէք, ներկայ գրուածքի գլխաւոր առաւելութիւնն էլ

այդ է: «Ընդունուած մեծերի» դիմաստուերները ուրիշներ եւս տուել են, թերեւս աւելի յաջող կերպով, եւ սակայն, այդ համեստ ու խոնարհ այժերն եւս հայ յեղափոխութեան պատմութեան մէջ արձանագրուելու պիտոյր իրաւունքը ունին: Բոլոր այդ դէմքերը, լինին նրանք մեծ թէ համեստ, դեռ եւ նոր պիտի պատմութեան սեփականութիւն դառնան: Նրանք չպատմակում են ապրել, այսօր էլ, հազարաւորների յիշողութեան մէջ եւ ամբողջ ժողովուրդի սրտում:

Դրանով եւ բացատրելու է, իմ կարծիքով, այն արտակարգ յաջողութիւնը եւ սիրելի ընդունելութիւնը, որ գտաւ Մալխասի գրուածքը հայ ընթերցող հասարակութեան լայն շրջանակներում: Ինչերը կը գտնուին, որ այդ հատորը ձեռք առնելով, նրա մէջ մէկից աւելի ծանօթ ու անձնապէս եւս սիրելի քաղցր յիշողութիւնների հետ կապուած դէմքեր չտեսնեն: Որով եւ՝ Մալխաս ոչ միայն իր սեփական ապրումներն է որ գրի է առնում այս էջերում, այլեւ մեզնից շատ շատերի թերեւս հազարաւորների: Գերազանցօրէն ենթակայական՝ իւրեր լինելով մէկական, «Ապրումները»ը մի գրական մասով ապրումներն են նաեւ շա՛տ շատերի:

Մալխաս ուրեմն թարգմանն է այդ բոլորի, որով նաեւ՝ նրանց ընտրհակալութեան առարկան:

Գրուածքի առանձնայատկութիւններից մէկին էլ նրա պատմելու անսեթեւեթ ձեւն է: Դա բխում է ոչ թէ եւ կամ ոչ այնչափ հեղինակի գրական ձիրքից այլ՝ իր նիւթին մօտենալու ինքնաբաչխ, անարուեստ վերաբերմունքից: Դրանով եւս բացատրելու է, որ գրուածքի ամէն մէկ էջը վարակում է ընթերցողին, նրան մասնակից դարձնում հեղինակի ապրումներին: Դժուար թէ մի ուրիշ նիւթ մշակելու պարագային՝ հեղինակը հանդէս բերէր պատմելու նման ձիրք: Իսկ ամէն մի գրուածքի բովանդակութեան եւ ոճի մասին աւելի հարազատ վկայական լինել կարող չէ քան այն, թէ նա ո՛ր չափով է վարակում իր ընթերցողներին: Այս յաջողութիւնը ունի Մալխասի աշխատութիւնը, որ եւ ինքնին վկայական է նրա ներքին արժանիքի:

Իրազեկ ընթերցողին համար դժուար չէ առաջին իսկ վայրկեանին նկատել, որ հեղինակի ծանօթ «հիւմուրն» այն տեսակներից չէ բնաւ, որոնք պարզ քրքիջ են առաջացնում, այլ՝ «վշտի ծիծաղ» միայն: Հարկ չենք գտնում աւելի երկար կանգ առնելու այս ուշագրաւ գործի վրայ: Նրա մասին ամբողջական գաղափար կազմելու համար անհրաժեշտ է ծայրից ծայր կարդալ այն: Այդ է որ սրտանց յանձնարարել կ'ուզէինք ընթերցող լայն շրջանակների:

Մի ուրիշ պարագայ եւս կ'ուզէինք չեշտել: Հասարակութիւնը մի տեսակ կարօտ է մաքուր, վայելուչ ու ընտիր հրատարակութեանց:

Մալխասի գրուածքը այդ տեսակէտից եւս դեղեցիկ բացառութիւն է կազմում: Տպագրութիւնը վերջին աստիճանի մաքուր, թուղ-

թը ընտիր, կողքը դրեթէ չքեղ, եւ, վերջապէս, բազմաթիւ նկարներ, որոնցից չատեր առաջին անդամ են լոյս տեսնում այս հատորում:

Փափաքելի է նաեւ, որ աշխատութեան անուններին ցանկ կըցուէր: Այդ սովորութիւնը չունին մեր հրատարակութիւնները: Եւ ոակայն, անուններին եւ նիւթերի ցանկերը մեծապէս նպաստում են գրքի դիւրընթեռնելիութեան եւ դործածութեան:

ԱՐՏ. ԱԲԵՂԵԱՆ

(«Յուսաբեր», 23 Յուլիս 1931)

«ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ»

Հատոր մը՝ որ իր արտաքին տեսքով ամենէն առաջ, պատկառանք կ'ազդէ տեսնողին 510 մեծադիր էջ, չքեղ թուղթ, մաքուր տպագրութիւն, զարդադուած 130-է աւելի նկարներով, որոնց մեծագոյն մասը անտիպ, — ահաւասիկ այն անմիջական տպաւորութիւնը զոր ընթերցողը կը կրէ ձեռքը առնելով Մալխասի յուշերուն եւ ապրումներուն այս առաջին հատորը:

Մալխասի ապրումները, անոր յիշատակները, անոր լսած ու պատմածները կապուած են այս նկարներէն իւրաքանչիւրին հետ: Շարժանկար մըն է, որ կ'անցնի աչքերուդ առջեւէն ու կը կապէ քեզ ամբողջ գրքին, վառ բնաւ չմարող հետաքրքրութեամբ մը:

Հակառակ գրքի մեծութեան, «Ապրումները» երբեք չեն ձանձրացներ ընթերցողը: Եւ ասիկա դանազան պատճառներով: Նախ, նիւթը շահեկան է: Փոթորկայոյզ շրջանի մը յեղափոխական դերուազդեցիկ պատմիչն է Մալխաս: Անիկա չի զոհանար միայն իր յուշերով, իր սեփական ապրումներով: Անոր պատմածները կ'ընդգրկեն առհասարակ հայ յեղափոխութեան եւ ի մասնաւորի Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան գլխաւոր էջերը:

Պատմուած իւրաքանչիւր դրուագ, համեմուած հաճելի, շահեկան մանրամասնութիւններով, որոնք դէմքերուն կու տան իրենց բնորոշ գիծերը եւ դէպքերը կը ներկայացնեն իրենց ամբողջութեան մէջ, առանց որեւէ մոռացուած կէտի:

Երկարօրէն պատմուած դրուագներ կան — ինչպէս Շէյխ Մէհմէտ Սաւըղին տրուած այցելութիւնը, կամ Խոյի մէջ իր բնակութիւնը — որոնք քանի երկարին, այնքան աւելի կը լարեն ընթերցողի հետաքրքրութիւնը: Աղուոր վէպ մը այնքան մեծ հաճոյքով չպիտի կարդացուէր թերեւս, որքան այս պատմութիւնները, որոնք ապրուած եւ իրական ըլլալու առաւելութիւնը ունին ամէն բանէ առաջ:

«Ապրումները» անակնկալ նորութիւններ ունին ընթերցողին

համար: Ծանօթ դէպքերու անծանօթ կողմերը երեւան կը բերեն անոնք եւ ծանօթ դէմքերու կեանքէն ու գործունէութենէն դեռ եւս չքսուած նորութիւններ կը պատմեն: Ու մանաւանդ լոյսին կը բերեն ու հանրութեան կը ծանօթացնեն հարիւրաւոր յեղափոխականներ, որոնց մասին շատ քիչ կամ ոչ մէկ բան իմացած է ցարդ հայութիւնը: Երբեմն համառօտ հատուածներու ու մերթ երկար էջերու մէջ, Մալխաս, սրատես նկարիչի մը ճարտարութեամբ կը պատկերացնէ իր ճանչցած յեղափոխականներուն, գործիչներուն եւ իրեն գործակից ընկերներուն դիմաստուերները, անոնց խառնուածքը, առաւելութիւնները կամ թերութիւնները, անոնցմէ կրած տպաւորութիւնները:

Եւ իրրեւ պատմիչ ու յուշադրող, Մալխաս ունի ամէն յատկութիւն եւ չնորհ: Սուր յիշողութիւն՝ որ զարմանք կը պատճառէ կարդ մը մանրամասնութեանց մէջ: Սրատեսութիւն՝ որմէ բա՛ն չի վրիպիր: Պատմելու, պատմածը հետաքրքրական դարձնելու ընդունակութիւն եւ մանաւանդ գուարթ ոճ, պատմութիւն, ամերիկեան բարբառով՝ «հիւմըր», որ բացառիկ դեղեցկութիւն մը կու տայ իր պատմածներուն եւ յաւելեալ վայելք մը՝ ընթերցողին:

Մալխասի դիրքը՝ դեղեցիկին ու հաճելիին հետ ընթերցողին կու տայ նաեւ օգտակարը, չինչը, դաստիարակիչը: Չէ կարելի ատանց տարուելու առանց խորապէս ազդուելու եւ տպաւորուելու կարդալ զայն: Չէ կարելի իմանալ հերոսներու անճնազոհ նուիրումը պատկերացնող դէպքերու եւ անոնց յեղափոխական կեանքի ու գործունէութեան դպուածներուն մասին եւ չսքանչանալ, չակնածիլ, չազդուիլ: Այս իսկ պատճառով, երբ մէկ կողմէն «Ապրումներ»ու ընթերցումը հաճելի է անոնց, որոնք մեր յեղափոխական պատմութեան մասին առհասարակ որոշ ծանօթութիւններ ունին, միւս կողմէն ատիկա օգտակար է եւ անհրաժեշտ այն բոլոր նորահաս երիտասարդներուն ու մանաւանդ մեր նորադիր դաշնակցական ընկերներուն, որոնք նոր պիտի սորվին Հայ Յեղափոխութեան պատմութիւնը:

Հայրենիքով, յեղափոխութիւնով եւ մեր ազատագրական պայքարով հետաքրքրուող նորահաս երիտասարդութեան լաւագոյն դասագիրքերէն, լաւագոյն ուսուցիչներէն մէկը կրնայ նկատուիլ ատիկա:

Այս ուղղութեամբ ալ, Մալխաս, գնահատելի ծառայութիւն մը կը մատուցանէ իր պատկանած կուսակցութեան, որուն 40-ամեակին նուիրուած է արդէն «Ապրումներ»ու այս առաջին հատորը: Տասնեակ մը դասախօսական ժողովներ՝ մեր նորադիր դաշնակցական ընկերներուն վրայ թերեւս չպիտի գործէին այն ազդեցութիւնը, զոր Մալխասի դիրքը պիտի կրնար գործել մէկ ընթերցումով:

Կ. Գ.

(«Հորիզոն», Սելանիկ, Յուլիս 30, 1931)

«ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ»

Մալխասի դրքին կարելի չէ մօտենալ ո՛չ դրական եւ ոչ ալ գեղարուեստական չափանիշով: Այս դիրքը հանդիպումներու, տպաւորութիւններու, ենթակայական խորհրդածութիւններու գեղեցիկ հաւաքածոյ մըն է, պատմական արժէքով: Մալխաս հաճելի պատմող է, անսեթեւեթ նկարագրող եւ մանաւանդ լաւ դիտող: Իր շըրջապատի բոլոր երեւոյթները լինկոր են իր թեւաւոր դրչին տակ, այնպէս ինչպէս ներկայացնը են իրենն: Ան իր հաստատուր դիրքը դրած չէ «գրող» դառնալու համար, այլ դրիր է այն ինչ որ տեսեր է: Եւ այնքա՛ն հարազատ է, եւ այնքա՛ն բնական, որ երբ կը սկսիս կարդալ, դիրքը ձեռքէդ չես ուզեր վար ձդել: Անկասկած, Մալխասի «Ապրումները»ը մեր յեղափոխական շարժման պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանեն:

Մալխասի «Ապրումները» մեզ քառասուն տարիետ կը տանի եւ երեւոյթներուն կու տայ իր ժամանակի դրոշմն ու մտահոգութիւնը: Անձնուիրութեան ու մոռացումի հոյակապ տիպարները հըրճւակաւորներէն մինչեւ անձանօթ համեստները չարան չարան կ'անցնին աչքիդ առջեւէն:

Նոյ առաւել յուզիչ է Բալա-Ջանը որ ջոլհայանի տարապին տակ եղերական ողիսական մըն էր ապրած: Ըլլալով Կուկունեանի անդրանիկ արշաւախումբի անդամներէն, ան ալ կ'աքսորուի Սիպիրի սառնամանիքները:

Սակայն Բալա-Ջանը, իր լուռ մեծութեամբ եւ հերոսութեամբ նեփկայացնելու համար, խօսքը տանք Մալխասին.

— «Աքսորականի տանելի կեանք մըն էր սկսեր Սաեվանի (Բալա-Ջանի) համար, մինչդեռ իր ընկերները առաուն կանուխ հսկողութեան տակ անտառը կը տարուէին՝ ահագին ծառեր կտրելու եւ քաշ տալու դէպի գիւղը: Ու այս ամբողջը սեւ հագի մը փոխարէն:

«Սակայն մեր Սաեվանի ուշքն ու միտքը փախչելու հետ էր: Հայրենիք վերադարձը դարձեր էր այնքան հրամայական, որ վերջ ի վերջոյ մի քանի աքսորականներու հետ դուրս գիւղի տալով կը ծրագրեն առասպելական փախուստ մը:

«Իր ընկերները, որոնք անտառի փայտ կտրողներէն էին, նոյնպէս քաղաքական աքսորեալներ, իրենց աշխատանքի ժամանակ երբ արդէն հսկողութիւն չկար վրանին, ծովի մօտերը, հեռուհեռէ դէպանններէ լաստ մը կը պատրաստեն, ճկուն ճիւղերով ամուր մը իրար կապելով:

«Ամէն օր անտառ հասնելուն, երբ խումբ խումբ կը մեկնէին պանապան ուղղութեամբ օրական աշխատանքի, հաւաքատեղին կը մնային գինուորները ու պահապանները, որոնք աներկրայ էին, թէ մութը կոխելուն, բանտարկեալները կամայ ակամայ պիտի վերա-

պառնան, եթէ չեն ուզեր դաշաններու հետ լինել: Եւ որ աւելի վատն է, անոնք կարող էին հանդիպիլ բնիկ կիսավայրենիներուն, որոնք չեն նման հոտառութիւն ունէին վախտահականները հետապնդելու եւ ոսկաննելու, եթէ չէին կրնար ձերբակալել: Ու այդ կ'ընէին որովհետեւ կառավարութիւնը երեք ռուբլի նուէր կու տար:

«Ամէն օր Բալաջանի ընկերները իրենց բաժին հացէն մայրի մը խոռոչին մէջ մաս մը կը պահէին, վախուստի համար:

«Վերջապէս լաստը պատրաստ է եւ հացի պաշարը բաւարար: Եւ օր մը, երբ ծովը ալատ կը լինի արդէն սառոյցներէ, լաստը կը ձգեն ծովը. իրենք ալ վրան կը կպչին, կը բանան ողորմելի առաջատ մը, որ մեծամասնաբար իրենց վարտիքներէն ու շապիկներէն էր կազմուած, ու ճամբայ կ'ելլեն՝ իրենք դիրենք յանձնելով բախտին, որ ընդհանրապէս չի ժպտիր խեղճերուն, եւս առաւել աքսորականներուն:

«Օրերով լաստը ովկիանոսի ալիքներուն խաղալիք կը դառնայ: Ո՞ւր կ'ուզէին երթալ, ո՞ւր կրնային երթալ. չիտակը իրենք ալ չէին դիտեր: Բայց հաստատ ոչոնց էին, թէկուզ մահ, բայց հեռու Սախալինէն: Աւքանը բաւական էր արդէն, որ այդ յանդուգն վախտահականները արհամարհէին ովկիանոսը եւ կռիւ յայտարարէին անոր դէմ իրենց ողորմելի լաստով:

«Թէ ի՞նչ կերպով անոնք բաւական հեռացան կղզիէն, դէպի հարաւ, դժուար թէ կարելի լինի բացատրել:

«Ամէն բան լաւ: Սակայն չորս հինգ օրէն հացի պաշարը կը վերջանայ, անօթի փորով լաստին վրայ երկնցած, անոնք կը մատնուին յուսահատական կացութեան մը»:

Մալիասի «Ալբումներ»ը յեղափոխական կեանքէ առնուած տարբեր դասագրքի մը տպաւորութիւնը կը ձգէ վրադ, մատչելի ամէնքին. մանաւանդ հազուագիւտ լուսանկարներով ճոխացուած եւ ղիւրըմբռնելի ու խանդավառ:

Առաջին հատորն է տակաւին 511 մեծադիր էջերու մէջ, որ կու տայ Կովկասի, Սալմաստ–Խոյ–Մենաւուր գծի, բոլոր դէպքերը, յաճախ ծիծաղաշարժ ու քրքջալի...:

Պէտք է տարածել սոյնօրինակ հատորները, որպէս պատմական վաւերագրեր, սատարելու համար մեր բոլոր յուշագիրներուն, որ հնարաւորութիւն ունենան արձանագրելու մեր պատմութիւնը:

Վ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

(«Յառաջ», Օգոստոս 14, 1931)

ՄԱԼԻԱՍԻ «ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ»Ը

Հատորը նուիրուած է Դաշնակցութեան՝ վերջինիս 40–ամեակին առթիւ: Հաւատաւոր յեղափոխականի մը համար, որ աւելի քան

Երեսուն տարիներ ղործած է մեր ազատագրական պայքարի փշոտ ճամբուն վրայ ու այժմ իր կեանքի հասուն չրջանին կու տայ իր ապրումները, իր հին ու սիրելի յուշերը, թերեւս պիտի չըլլար ասկէ աւելի ղեղեցիկ տուրք մը իր սիրած կուսակցութեան:

Ինչ որ տեսած, ապրած ու ղգացած է ծոցին մէջ հղօր կաղմակերպութեան մը, հասորի միջոցաւ, որ դեռ չարունակուելու է, Մալխաս կը դնէ պատուանդանին առաջ այդ նոյն կուսակցութեան:

Կարճ յառաջաբանէ յետոյ, ուր «քանի մը խօսք» է միայն, եւ ուր հեղինակը համեստօրէն կը խոստովանի որ «չափազանց ննթակայական լինելով» յաւակնութիւն չունի պատմութիւն դրելու, այլ կու տայ միայն իր «անձնական ապրումները», հասորը կը բացուի դլուխով մը, որ Ամերիկայի մէջ իր անցուցած կեանքի մէկ մասին է նուիրուած:

Ապա կը պատմէ Քուպայի ապստամբութեան մասին, որ այդ օրերուն մթնոլորտը ելեքտրականացուցած էր: «Ապրումներ»ու այս օրուան հեղինակն ու ընկերը նորէն կը խանդավառուին եւ այնքան, որ «սըլուններու» մէջ բաժակները կը պարպեն քուպացի ապստամբներու կենացը եւ ապա կ'որոշեն անոնց միանալ: Բայց հոս ալ ուրիշ արդելք մը: Կը հաղորդուի իրենց, որ Քուպայի կուսակիցները աւելի չատ ...դրամի պէտք ունին, քան նոր ընկերներու: Այսպէս, դեռ չատ կանուխէն մեր հեղինակը կը դրկուի, ինչպէս ինք կը պատմէ, Քուպայի դաշտերուն մէջ նահատակի լուսապսակն ընդունելէ:

Երկու խանդավառ երիտասարդներու այս առաջին ապրումները կը պատմուին այնքան հաճելի լեզուով մը, որ ընթերցողը անմիջապէս կը դրաւուի: Այդ նոյն դլուխին մէջ Մալխաս կու տայ եւ մի քանի չա՛տ հետաքրքրական յուշեր ու տպաւորութիւններ մեր երկու անուանի դործիչներու կեանքէն — Եուսուֆեանի ու Վռամեանի: Դուրս կու գայ որ «Հայրենիք»ի այնքան սիրելի խմբադիր Վռամեանը կը լինի պատճառ, որ Մալխաս սկսի դրել, Միր-Հայոց առաքելութեամբ յեղափոխական կեանքէ վէպիկներ տալ, որոնք աւելի ուշ առանձին հատորով մըն ալ լոյս կը տեսնեն:

Ամերիկայէն յետոյ ուրիշ դլուխ մը — «Ժընեւ»: Նոր միջավայր ու նոր դէմքեր: Դարձեալ, իրեն յատուկ հաճելի ու նուրբ հեղնութիւններով համեմուած լեզուով մը «Ապրումներու» հեղինակը կ'աշխատի տալ հիմնական դծերը Զաւարեանի, Մարղպետի, Արամ Սչոտի, Սիամանթոյի, Առանձարի, Ղամալեանի, մակեդոնացի դործիչ Լիսփովի, Ահարոնեանի, ինչպէս եւ բազմաթիւ ուսանողներու, որոնց հետ կ'ունենայ հանդիպումներ:

Ինչպէս Թլթեռնիկը, որ իր թեւերը կը վառէ բայց չի դադրիր լոյսին չուրջ դառնալէ, Մալխաս եւս հակառակ իր փխրուն մարմնին եւ թոյլ առողջութեան, կ'ուզէ երկիր անցնիլ կամ դէթ երկրին մօտենալ:

Կովկասէն յետոյ ան արդէն Երեւան է: Անկեղծ ներշնչումով մը, հեղինակը այնուհետեւ կու տայ հայրենաբաղձութեամբ տառապած իր հոգիի կամ Նոր Երկիր մանողի մը սրտի տրոփիւնները: Աբաքսին, Աննին ու Մասիսին ուխտ մը ունէր ան կատարելիք եւ ահա հասած է այդ ժամը:

Երեւանէն յետոյ Մալխաս արդէն Պարսկաստան է — Թաւրիզ, Սալմաստ, Խոյ, Ուրմիա եւն., որոնք կը նկարագրուին առանձին առանձին դլուխներով, եւ որոնք կը հանդիսանան եզակար տարիներ իր գործչական հսկողութեան ենթակայ շրջաններ:

Այս եւ յաջորդ դլուխներով «Ապրումներ»ու հեղինակը կը մօտենայ բազմաթիւ նիւթերու: Առանձին սիրով ու քնքշութեամբ ան կը նկարագրէ մէկ-մէկ այն բոլոր ընկերները, որոնք Ատրպատականի շրջանին մէջ իր գործակիցներն են եղած: Կու տայ բնութեան տեսարաններու նկարագրութիւնը՝ դեղեցիկ վրձինով մը: Կը պատմէ պարսիկ դիւղացիներու եւ պաշտօնեաներու մասին, տալով անոնց կեանքի եւ հոդեբանութեան հիմնական, շատ անդամ ծիծաղելի ու զաւեշտական կողմերը: «Կօռեյի Ձոր»-ի նկարագրութիւնը, ինչպէս եւ Շէյխ-Մէհմէտ Սաորլի նուիրուած դլուխները տպուած են շատ լաւ եւ կարծես վիպական հիւսուածք մը ունենան: Դեղեցիկ է մանաւորապէս Անիին նուիրուած դլուխը:

*
* *

Դժուար է մէկ-մէկ կանդ առնել «Ապրումներ»ու իւրաքանչիւր դլխուն վրայ: Եւ արդէն իմ նպատակը չէ դրքի բովանդակութիւնը տալ, որ կրնայ առնուազն մի քանի ընդարձակ յօդուածներու նիւթ մատակարարել: Հետաքրքիր ընթերցողը ինք պէտք է դիմէ դրքին եւ կարդայ զայն ուշադրութեամբ: Ու վստահ եմ՝ դժգոհ պիտի չմնայ անկէ, հեղինակին մտքերը բաժնէ կամ ոչ: Տրուած նիւթը շա՛տ հաճելի է, ու մանաւանդ այժմէական, լեզուն սահուն ու անսեթեւեթ. երբեմն սուր ու խայթող ու երբեմն ալ մեղմ հեգնութիւններ՝ դրեթէ ամէն էջի վրայ: Եւ ուրեմն չի կրնար չկարդացուիլ այսպիսի դիրք մը:

Հակառակ իր անունին, «Ապրումներ»ը միաժամանակ ե՛ւ յուշ է ե՛ւ պատմութիւն: Պատմութիւն՝ ոչ անշուշտ իր սովորական իմաստով: Աւելի շատ նիւթեր՝ պատմութեան համար, հոդ չէ թէ անոնք դիչ մը շատ ենթակայական ըլլան: Մալխաս մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուցած է տուներին մէջ մնացած դէմքեր լոյսին ներքեւ բերելու:

Մեծերը արդէն դրաւած են իրենց տեղը, հարկ է համեստ ուժերու կատարած դերերը եւս երեւան բերել: Այս տեսակէտէն չնորհակալութեան արժանի է Մալխաս, երբ երկարօրէն խօսած է Կարէնի, տրապիզոնցի երկու կորիւններու, Գ. Ալոյեանի, Բալայ-Զանի, Տիգրանի, Շաւրոյի, Փայլակի, Անտօն Գօչի, Դեւի եւ այլոց

մասին: Սարհատի մասին պրուածը ու անոր «յուշեր»էն քանի մը էջեր, որոնք յափշտակութեամբ կը կարդացուին, ցոյց կու տան թէ ի՛նչպիսի հերոսական ու ներաղանցապէս դաւադիր ու ստորերկրեայ տիպ մըն է ան: Կասկած չկայ որ հետագային Սարհատներու, Բալեանեանցներու, Դեւի եւ քրտախօս պառաւ Զմօներու կատարած գործերը — նոր սերունդին համար եւս այնքան ներշնչիչ — առարկայ պիտի դառնան նաեւ դեղարուեստական մշակումի:

Մեծերէն ոմանց պատկերը դծելու ժամանակ, Մալխաս մեծ յաջողութեամբ տուած է Զաւարեանի կեանքէն էջ մը, որ աւելի եւս կը պայծառացնէ Դաշնակցութեան հիմնադիրի դէմքը: Խօսքս այն հառի մասին է, զոր ան արտասանած է Թիֆլիսի բայոնական մէկ ժողովին մէջ՝ տաղնապալի րոպէի մը, երբ պէտք էր հզօր ձեռք մը երեւան գար եւ ժողովի աշխատանքները ուղղութիւն տար:

Մ. ՕԶԱՆԵԱՆ

(«Հայրենիք» Օրաթերթ, Պոսթըն, 21 Մայիս 1931)

«ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ»

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան քառասնամեակի առթիւ Մալխաս հրատարակութեան տուեր է իր յուշերը «Ապրումներ» ընդհանուր խորագրին ներքեւ:

Մալխաս աւելի քան 500 մեծադիր էջերէ բաղկացեալ իր գրքին որպէս յառաջարան գրուած «Երկու խօսք»ին մէջ իրաւամբ կը յայտարարէ թէ ինք երբեք յաւակնութիւն չէ ունեցեր պատմութիւն գրելու, այլ սոսկ տուեր է այն՝ ինչ որ տեսեր, ապրեր եւ մտածեր է: Արդարեւ Մալխաս կը ձգտի անկեղծ ըլլալ ինքնիրեն, ինչպէս նաեւ իր պատկանած կուսակցութեան վերաբերմամբ, եւ սակայն, մարդ ինչքան ալ ջանայ, չի կրնար ամբողջովին աղատել գինք կաշկանդող բնկերական, դաւանական եւ կամ կուսակցական կապերէն:

Մալխաս անվերապահ տողերով եւ հարազատ գոյներով կը ներկայացնէ սակէ չուրջ 35 տարի առաջ Ամերիկայի մէջ ցուցադրուած կուսակցական կռիւներու, բնդհարումներու, հաւաքումներու պատկերը՝ որ հետու է դղուական ըլլալէ:

Այդ ոչ նախանձելի պատկերներուն քով, սակայն, կան արտասպրնդիչ երեւոյթներ ալ: Գաղութներու կեանքի ընթացքը ներկայացուած առնն, մենք հանդիսատես կ'ըլլանք այդ օրերուն իսկ երկչէն բերուած բարքերուն, ու եթէ բացասական դծերը կը սխրեցնեն դմեզ, դրական դծերն ալ, ընդհակառակը, կ'ամրացնեն մեր սրտերը: Ու այդ պատկերները դծած առեն Մալխաս բնաւ չանգ չէներ դերադասնց գլխով մը տալու դաշնակցական բնկերներուն, նոյն իսկ այդ կուսակցութեան վարչական մարմիններուն որոնց բարոյական պարա-

քըն ալ կը չեշտէ ի հարկին:

Հետաքրքրական է Հ. Ը. Դ. կուսակցութեան օրկանին, «Հայ-գունիք»ի սկզբնական օրերու պատկերը, որ յար եւ նման է նոյն օրերու ամերիկահայ ուրիշ թերթերու ընթացիկ պատկերին: Ու մարդ կ'ապշի այն կորովին վրայ զոր մէկ քանիներ ի գործ դնելով կրցած են պահել հայ մամուլի պատուէրը այս ափերուն վրայ:

Ջաւեշտական պատկերներ ալ չատ ունի Մալխաս: Կարդացէք, օրինակի համար 27-րդ էջին վրայ նկարագրուած խմբերդի մը ողբականը, ուր երկաձայն երգ մը յանկարծ կը պատնայ կ'ըլլայ... ուխտաձայն...: Ու Մալխաս չի վարանիր այդ կէտին մէջ իր ապիկարութիւնն իսկ արձանագրելու: Պէտք է կարդալ նաեւ 193-րդ էջը, ուր կը պատմուի հնդկնակին ունեցած մէկ տեսակցութիւնը Շէյխին հետ, եւ ուր Շէյխը ինքզինք ամերիկեան դոլէճի երբեմնի ուսանող ցոյց տալով հանդերձ՝ անցալէրն իսկ... պլխիվար կը բանայ...:

Մալխաս անկեղծութեամբ կը նկարագրէ նաեւ ժընեւի մէջ ուսող ուսանող ալքասպոլներու իսկական հակումները:

Մալխասի պերքը չահեկան է նաեւ անով որ ունի տեղագրական բնագրածակ էջեր, ուր մեր աչքին մի առ մի կը պարզուին Թիֆլիսը, Անին, Պաթումը, Եփեւանը, Արաքսի հովիտը, Թաւրիզը, Սէնքառնդրապոլը, Զոյլ Մասիսները, Էջմիածինը, Սալմաստը, Ուրմիան, Մաւանան, Խոյը, եւն., եւն.:

Մալխաս բնականաբար ունի իր ննթակայական յուղումներն ու ապրումները, եւ սակայն, առհասարակ անիկա չի տարբեր «սանխիմանթալիզմ»է, եւ պէպերն ու անցքերը կը դիտէ առարկայօրէն: Ան երբեմն հիացմամբ այլ յաճախ դուսպ եղանակաւ կը խօսի թէ' իր կուսակցութեան եւ թէ այլ կուսակցութեան պատկանող անուն հանած պէմքերու մասին, որոնց հետ չիման եկած է ինք անձամբ: Մալխաս իր պերքին մէջ կ'արձանագրէ դրուագներ ոչ միայն մեր արդէն խոկ ճանչցուած մարտիկներու կեանքէն, այլ եւ պեճանի նման ի սպառ անծանօթ մնացած քաջակորով պէմքերու կեանքէն: Ու այսպէս անիկա կը յաջողի ստեղծել ընթերցողներու դուրդուրանքին արժանի տիպեր:

Լաւ պատմող է Մալխաս: Ունի վիպելու ճարտար ընդունակութիւն: Կը պրէ այնպէս՝ որպէս թէ խօսակցութեան բռնուած ըլլար մէկու մը հետ: Իր դրուագներէն չատերը ողողուած են երգիծարանութեամբ, ինչ որ առաւել եւս անձանձրոյթ կարդալ կու տայ պերքը:

Այս տողերին վրայ աւելցուցէք դեռ չատ մը անձերու եւ պատմական նուիրական վայրերու լուսանկարները, որոնք կը զարդարեն «Ափրումնեը»ր եւ թիթառեն իսկ հաճելի կը դարձնեն:

ՅՈՎՀ. ԱՒԱԳԵԱՆ

(«Հայաստանի կոչնակ», Հոկտ. 3, 1931)

«ԱՊՐՈՒՄՆԵՐ»

Մալխասի «Ապրումները»ը մեր սրտին հետ խօսող գրքերէն է, գրական տեսակէտէն թէեւ ան մեզ չի սքանչացներ, սակայն մեզի շատ բաներ պիտի սորվեցնէ եւ հարկ է որ ամէն ազգասէր սորվի ինչ որ Մալխաս կը սորվեցնէ. հարկ է կ'ըսեմ, պի մեր կարդ մը ազգասէրներ կարդալով այդ գիրքը պիտի տեսնեն որ կուսակցութեան աննշան, անծանօթ գործիչները շատ նշանաւոր եւ շատ ծանօթ գործեր կատարած են. պիտի սիրենք այդ գործիչները, պի անոնց մէջ ապրած է ապրին նուիրուած, ապրին գաղին ողջակէզ Հոգին: Մալխաս առանց կուսակցամոլութեան գրչի քանդակներ կը քանդակէ, որոնք չքեղ մահարձաններ են այդ անյիշատակ մեռնողներուն համար:

Հեղինակը իր ապրած կեանքը կը նկարագրէ. ինքնակենսագրութիւն մըն է կատարածը. որով կը յիշէ կուսակցութեան գործօն չրջանի անցեալ դէպքեր եւ իրեն հետ գործող գործիչներ, «որոնցմէ շատերը իսկան հայկական Գողգոթայի ճամբուն» վրայ:

Մէկ քանի բառերով կը քանդակէ գաղափարներու առաքեալ պաշնակցութեան հիմնադիր Քրիստափորի յուշարձանը, կը զմայլի անոր բարոյական բարձր առաքինութեան աննկարագրելի խոնարհութեան վրայ:

Այսքան խօսքէս հասկնալի է թէ ինչ է Մալխասի «Ապրում»ներուն Հոգին: Վէպ մը չէ ստեղծած, այլ իրականութիւնը կը պատմէ եւ վէպէն աւելի հրապուրիչ է իր գրածը. երեւակայութիւնը յոդնած չէ հոն. դի բնական է իր մէջ պատմելու գրական եւ հեղնական ոճը:

Եւ կը հաւատամ որ Մալխասի «Ապրումները»ը կարդացողը պիտի համոզուի որ անձնանուէր մաքուր յեղափոխականին համար «գինի մահու կեանք» մը պահուած է անդին...:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

(«Բազմավէպ», 1931 Սեպտ.–Հոկտ.)

ՄԱԼԽԱՍԻ ԳԻՐՔԸ

«Անուշ լեզուն օձը ծակէն կը հանէ» ըստ ժողովրդական առածին:

«Անուշ գիրքը մեղուն փեթակէն կը հանէ»: Այս ալ իմ առածս է: Որովհետեւ Մալխասի գիրքը նման է այն ծաղիկին, որուն վրաձութեան չեն կրնար դիմադրել ամենէն խստապահանջ մեղուները անգամ:

Եւ քանի որ այդ գիրքը ծաղիկի նմանցուցինք, բուսականօրէն խօսելով հարկ է աւելցնել թէ այն պարզ ծաղիկ մը չէ, այլ բարդ:

պարզ չէ, որովհետեւ մէկ հատիկ ծաղիկէ չի բաղկանար ան եւ ոչ ալ մէկ տեսակ մտաւոր բուրումէ:

Միայն զգուշութիւն մը: Ծաղիկ–դիրքը, կազմուած է, մեղրէ մը, որ կրնայ դինովցնել, հարբեցնել:

Ես ընդդիմացայ նման փորձութեան: Քանի մը անգամ ձեռք առի «Ապրումներ»ը եւ քիչ կը մնար քունս կորսնցնէի: Ապրում է Մալխասի դիրքը: Կենդանի կը պահէ մխիթը, մարդուս ոգին եւ սիրտը: Թմրութիւն, թուլութիւն, քուն եւ յօդանջում չկայ հոն: Միայն կ'արբենանք զուարթութենէն, եթէ չատ կարդանք:

Ներս մտէք դիրքէն եւ նախազուշէն, որ «քանի մը խօսք» սիտղոսը կը կրէ, ու կարդացէք: Էջ առ էջ, «ծաղիկ առ ծաղիկ» չըլեցէք: Խորենացի չէ Մալխաս, ոչ ալ Եղիշէ, ոչ ալ Կիրակոս Գանձակեցի:

Հապա՞:

«Ապրումներ» պրոշ: Մէկը որ յեղափոխական կեանքի իր ոդիսականները դրի կ'առնէ, դլխուն եկածները կ'արձանագրէ ո՛չ Հոմերոսի, ոչ Վիրդիլիոսի եւ ոչ ալ հայ «ողբերդակի» մը, այլ ճիշդ իրեն՝ Մալխասի նման:

Ըսի արդէն թէ պիտի թուչիմ Մալխասի «ծաղիկներէն» հիւթ քաղելու:

Այս կարեւոր կէտը չեչտել ջանալէ առաջ, քայլ մը եւս երթանք կարդալու Մալխասի դրքին 4 եւ 5 սպիտակ էջերուն սա երկու տողը՝ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան — իր քառասնամեակին առթիւ»:

«Նուէր» բառը յապաւուած է: Իրաւ ալ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր չորս տասը տարիներու ընթացքին այսպիսի նուէր ստացած չէր իր սեփական շարքերէն եւ ընկերներէն:

Պէտք ունէինք Մալխասի դրքին: Ըսա իս, Դաշնակցականները այլեւս ձանձրացած են հանդիսաւոր լրջութենէ եւ հանդիսաւոր, թշնամական կամ բարեկամական քննադատութիւններէ:

Դաշնակցականը ինքն իրեն կ'ուզէ նայիլ զուարթութեամբ, ուրախ ինքնաքննադատութեամբ:

Ձեւով երդիծական, խորքով լուրջ, հաւատաւոր եւ յարգալիր:

Ահա իմ տպաւորութիւնը «Ապրումներ»էն:

ՄԵՂՈՒ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

ԶԱՐԹՕՆՔ

ՄԱԼԽԱՍԻ «ԶԱՐԹՕՆԻՔ»Ը

Եթէ հայ իրականութեան անծանօթ մէկը կարդայ Մալխասի դիրքը (հինգ հատոր), անպայման զայն պիտի համարէ արկածախընդրական յաջող վէպ մը: Այն ինչ, երբ մօտէն ուսումնասիրենք վերջին կէս դարու մեր յեղափոխական շարժումներու պատմութիւնը եւ կարդանք հայ յեղափոխական կեանքէն դրուագները, կը տեսնենք, որ «Զարթօնք»ի հինգ հատորները միայն դեղարուեստական ու վիպական պատմութիւնն են այդ դէպքերու: Հանճարեղ Բաֆֆիի երեւակայած ու ստեղծագործ տիպարները արդէն իրական կեանքի մէջ լեցուն են: Եւ բազմաթիւ կարօներու եւ Ասլաններու կեանքն ու գործն է, որ մեծ վարպետութեամբ կը նկարագրէ Մալխասը:

Թէեւ Մալխասի վէպին մէջ կատարուած դէպքերն ու գործող դէմքերը բոլորն ալ իրական կեանքէ են առնուած, բայց անոր դիրքը պատմութիւն չէ: «Զարթօնք»ի հետաքրքրութիւնը եւ արժէքը ճիշդ անոր մէջ է, որ հոն ներկայացուած տիպարներն ու նկարագրուած դէպքերը մեծ մասամբ իրականութիւն են եւ որոշ չափով ծանօթ ընթերցողին: Սակայն, հեղինակը կրցած է այնքան յաջող եւ չնորհալի կերպով ներկայացնել այդ բոլորը, որ ընթերցողը չուզեր այլեւս վէպէն զատուիլ մինչեւ որ չաւարտի անոր ընթերցումը:

Մեզ ծանօթ են յեղափոխական բազմաթիւ դէպքերու եւ կռիւներու պատմութիւնը եւ գործիչներու կեանքը: Սակայն անծանօթ են մնացած դերակատարներու անձնական կեանքը — ներքնաշխարհը:

Մալխաս վարպետ վիրաբուժի մը նման կը ճեղքէ անոնց կուրծքը եւ դուրս կը հանէ սիրտն ու հոգին: Յեղափոխական դիմակի տակէն դուրս կը հանէ «մարդը», իր մարդկային զգացումներով եւ ապրումներով, մտածումներով ու տուայտանքներով:

Ու այնքան բնական ու իրական որ ուղղակի հիացում կը պատճառէ: Հեղինակի տեսողութենէն չէ վրիպած ոչ մէկ մանրամասնու-

թիւն եւ սրտի ու հոգիի անկիւններու մէջ ծածկուած այդ մանրամասնութիւններն են, որ կու տան մարդուն իսկական պատկերը:

«Զարթօնք»ի գլխաւոր դերակատարներէն է նաեւ ղանդուածը, ժողովուրդը: Այստեղ ալ, մանր մունր նկարագրութիւններու մէջ, Մալխասս կրցած է ներկայացնել ժողովուրդը իր բացասական ու դրական բոլոր կողմերով: Եւ վէպին մէջ ժողովուրդը ոչ թէ կը ներկայացնէ այն խորքը, ուր կը գործեն գլխաւոր դերակատարները, այլ ինքը ժողովուրդն ալ գործօն դէմքերէն մէկն է: Հեղինակին վարպետութիւնը այստեղ ալ բացայայտ է: Մալխասի տիպարները միայն յեղափոխական գեկավարները չեն: Համեստ գործիչներն ու գինուորները — մեր անյայտ հերոսները — կը վերակենդանանան հեղինակի գրչէն տակ իրենց ամբողջ հասակով ու նկարագրով: Առանձնապէս այստեղ աչքի կը գարնէ Մալխասի վարպետութիւնը: «Զարթօնք»ի հանաքեանցի Յակոբն ու Թոփալ Սաատանան, Սուքիաս Գեւոն ու Զոփուր Ափոիչը հոյակապ տիպարներ են: Սուքիաս Գեւոն դեղեցիկ գիւտ մըն է մեր գրականութեան մէջ եւ պատիւ կը բերէ հեղինակին:

Մալխասը նաեւ ոչ պակաս յաջող կենցաղագէտ է: Թիֆլիզեցի քաղքենիի, Երեւանի նահանգի գեղջուկի, վասպուրականի գաւառի եւ քաղաքի հայու ընտանեկան կեանքն ու կենցաղը այնքան հարազատ ու ճշգրիտ կը ներկայացնէ, որ ուղղակի զարմանք կը պատճառէն:

Իսկ Փէտայական կռիւներու նկարագրութիւնը, յեղափոխականներու գաւառիր աշխատանքը, գէնքի ու դրականութեան փոխադրական գործը, ձերբակալութեան ու բանտային կեանքի պատկերները, գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ տեղի ունեցած գաղտնի ժողովները, մարտական խումբերու ճամբորդութիւնն ու պատսպարումը, ահաբեկումներն ու ոստիկանական հետապնդումները, քիւրտերն ու քրտուհիները, ոստիկաններն ու ջարդարարները, դատավարութեան ու կախաղանի տեսարանները.— այդ բոլորի նկարագրութիւնը վեր է դնահատանքէ:

Մարդկային հոգեբանութիւնը «Զարթօնք»ի առանցքը կը կազմէ: Մալխասը երեւակայական տիպարներ չէ ստեղծած: Բոլոր հերոսներն ու հերոսուհիները առնուած են կեանքէն: Բնական է, որ հեղինակն աւելի զգոյշ եւ ճշգրիտ պիտի ըլլայ իր նկարագրութիւններու մէջ: Չչափազանցել, ծայրայեղութիւններու մէջ չիյնալ, շատ չտարուիլ ու անբնական չդարձնել տիպարները,— մէկ խօսքով պահպանել չափի զգացումը: Շատ չնչին բացառութեամբ, Մալխասը յաջողած է այս մարզին մէջ: Մանաւանդ զգացումներու աշխարհը հեղինակի տարրերքը կը կազմեն: Ան հմուտ մասնագէտի մը նման կը քակէ մարդկային սրտի բոլոր թելերը:

Հեղինակը յառաջաբանին մէջ դրքին թերի կողմերը մատնանշելով, ցաւ կը յայտնէ որ «լայն տեղ չեն գտած հայ-թաթարա-

կան կռիւները, Պարսկաստանի յեղափոխական գործունէութիւնը, պէտք եղածին չափ կանգ չէ առած թուրք եւ քիւրտ հարեւան ժողովուրդներու վրայ»:

Ըստ իս, այս բոլորը ոչ թէ թերացում, այլ պրքի առաւելութիւնը պէտք է նկատել: Եթէ հեղինակը փորձէր իր վէպին մէջ համապարփակել յեղափոխական գործունէութեան բոլոր վայրերը եւ տարրերը, վէպը իր բուն նպատակին չէր ծառայեր: Այն ժամանակ կը դառնար բռնապրօսիկ պատմութիւն մը եւ լայնածաւալ գործողութիւններու մէջ թերեւս դերակատարները հալէին ու մանաւանդ եւ, այդպիսով պիրքը իր հմայքը եւ վիպական արժէքը կորսընցնէր:

Ընդհակառակն, պիրքը ունի իրական թերութիւն մը: Այն, որ չէ ամբողջացած ու կը մնայ չարունակելի: Հեղինակը կը յայտարարէ, որ շուտով լոյս պիտի ընծայէ երկհատոր «Լուսադէմին» պիրքը, ուր ընթերցողը կը գտնէ «Զարթօնք»ի չարունակութիւնը:

Ցանկանք որ Մալխասը յաջողի իր նպատակին մէջ եւ, որ գրքախաւորն է, ամբողջացնէ վէպը:

Մալխասի գրքին՝ մեծագոյն առաւելութիւնը՝ հեղինակին համեստութիւնն է: Հեղինակը չի ճգնիր Գորդեան հանգոյցները քակել եւ փիլիսոփայական խրթին հարցեր լուծել: «Զարթօնք»ի հինգ հատորներուն մէջ հեղինակը չատ քիչ անդամներ կ'երեւայ և միշտ լուռ, անվրէպ ու յաջող դիտողութիւններով: Բնութեան նկարագրութիւնները ալ պարզ ու անպաճոյճ են: Կը նկարագրէ այն, ինչ որ տեսած են իր աչքերը, առանց բանաստեղծական դեղդեղանքներու եւ բառակոյտերու: Հեղինակը ճգած է, որ հերոսներու զգացումներու արտայայտութիւնները ու կատարած գործերը խօսին իրեն փոխարէն:

Մանաւանդ, որ Մալխասը չատ սուր դիտող աչք ունի: Անոր տեսողութենէն չէ վրիպած ոչ մէկ մանրամասնութիւն:

Գալով գրքին գեղարուեստական արժէքին, պէտք է նկատի ունենալ որ Մալխասը ոչ գրագէտ է, ոչ բանաստեղծ: Պարզ եւ համեստ, բայց եւ տաղանդաւոր նկարագրող մըն է: Դէպի երթեր չի սաւառնիր եւ անդունդներն ալ չի գլորիր:

Կեանքին հետ համընթաց կը քալէ ու գրի կ'առնէ ինչ որ կը տեսնէ ու դիտէ: Սակայն չատ համով ու հոտով ու լաւ ձեւով:

Ճիշդ այսպիսի գրքի մը կարիքը կը զգացուէր: Բովանդակութիւնն ու գրելու ձեւը իրար կը լրացնեն՝ «Զարթօնք»ը հաճելի ու դիւրընթեռնելի դարձնելու համար:

Ամէն երիտասարդ պէտք է որ անպայման կարդայ այս գիրքը:

ԱՇՈՏ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

(«Ցառաջ»)

«ԶԱՐԹՕՆՔ»

Գրախօսական մը չէ դրելիքս։ Պէտք ալ չկայ դրադատուբեան։ Մալխասի այս լայնածաւալ գործը պէտք է կարդալ մէկ շունչով, աղգային ու ցեղային արդար հպարտանքով, եւ այդքան միայն։ Ըսել կ՚ուզեմ, «Զարթօնք»ը չէ այնպիսի գործ մը, որուն դրական սա կամ նա դպրոցը որոշենք, որքա՞ն յաջողած ըլլալը արձանագրենք։ Վերջապէս՝ դրադատուբեան բոլոր նախապիտելիքներով զինուած մտաւենանք անոր, աստիճան մը կամ տող մը ճշդորոշելու համար հետինակին։

«Զարթօնք»ը վէպ մը չէ, օրինակի համար, այդ բառին, դրական դասական իմաստով, բայց վէպ մըն է, եւ լաւագոյնս յաջոշած, հեղինակին ըմբռնած — մեր ալ համոզումով — առումով։

Հայոց ժողովուրդին կեանքն է անիկա, կազմակերպական եւ յեղափոխական չրջաններէն, մինչեւ Սահմանադրութիւն։

Ու Մալխաս, շատ պարզ, բայց եւ շատ սիրուն, համակիչ կոչելու աստիճան դրաւչական լեզուով մը, ոչ-բռնապետական, հաղորդական եւ տպրուած դրուագներով, լիուլի յաջողած է մեղի տալ՝ աղգային վէպ մը, հայկական վէպ մը, եթէ կ՚ուզէք։

Աղգային կոչեցի, որովհետեւ, արդարեւ հայոց աղգային վէպն է, առանց հատուածական եւ դաւանական խարուխեան։ Հայկական կոչեցի, որովհետեւ դրուած է հայկական լեզուով, հայկական շունչով, հայկական բարքերու հետեւողութեամբ եւ վերջապէս հայկական մթնոլորտի մէջ։

Ահա թէ՝ ինչու հայկական կոչեցի։ Եւ ահա թէ ո՞ւր է Մալխասի յաջողութեան գաղտնիքը։ Մեր վաստակաւոր ընկերը, հայկական ազատագրութեան հետ կապ ունեցող դէպքերը հաւաքած, համադրած եւ գեղեցիկ չարադարումով մը արձանագրած է միայն իր կողմէ տալով իբր օժանդակ, միայն եւ միայն իր լեզուն եւ պատմելու շատ կախարդիչ եղանակը։

Այնքան աւելն որ «Զարթօնք»ներ կը հրատարակուին գաղութներու մէջ, եւ կիսանկախ ու թափառական ժողովուրդի մը համար, անոնք՝ դրականութեան ծառայելէ աւելի, պիտի սատարեն հասնող ու գալոց սերունդին աղգային ինքնագիտակցութեան գործին, անոնց հաւատքին զօրացման, եւ համբերութեան լայնացումին միայն։

Ու ասիկա է լաւագոյնը։ Բացարձակապէս սխալ չըլլալը, եթէ արձանագրենք, որ Մալխաս, ինքն ալ, դրականութիւն ընել չէ որ ուղած է, այլ ձգտած է սերունդին ու հայոց աղգին տալ աւետարան մը, ուր կարդայ իր ցեղին անցեալը, համայն աղգերու պատմութեանց մէջ աննախընթաց զոհաբերութիւններն ու հերոսական ոգորումները՝ ցեղին ազատագրութեան, եւ հայոց զմայլելի աշխատանքին անկախութեան ի խնդիր։

Ու Մալխաս՝ արժանաւորապէս յաջողած է: Օտար անհարազատ եւ անհրապոյր ափերու վրայ ցան ու ցրիւ ինկած հայոց ազգը՝ բայց մանաւանդ՝ նորահաս մեր երկսեռ սերունդը, որուն ազգային գոյութեան սպառնացող այնքան հրապուրիչ ու զարմանապան վտանգներ կան ներկայիս ալ, վաղն ալ, մոլեռանդութեամբ, կատաղի ջերմութեամբ պէտք է կարդայ «Զարթօնք»ը հաղորդուելու համար աննման «Վահէ»ներու, գեղմարդկային «Լեւոն»ներու, զմայլելի «Սօնեա»ներու, «Սաթենիկ»ներու, «Եւդինէ»ներու եւ վերջապէս՝ դաւաճանները չանթահարելու պատրաստակամութիւն ցուցահանող «Համասփիւռ»ներու, բացառաբար հայկական կրակովն ու չունչովը:

Մ Ա Ր Գ Ի Ս

(«Նոր Օր», Աքէնif, 21 Յուլիս 1935)

ՄԱԼԽԱՍԻ «ԶԱՐԹՕՆՔ»Ը

Ժամանակին ընթերցող հասարակութեան մէջ կենդանի հետաքրքրութիւն արթնացրեց Մալխասի «Ապրումներ» պրուած-ը, որ մէկ մասով լոյս տեսաւ նախ «Հայրենիք» ամսագրի մէջ, ապա ամբողջացած ձեւով եւ իբրեւ առաջին հատոր՝ առանձին գրքով: Այժմ տեղեկանում ենք, որ չուտով լոյս պիտի տեսնէ «Ապրումներ»ի երկրորդ հատորը:

Մինչ այն, Մալխաս հրատարակութեան է տուել իր մի ուրիշ աշխատութիւնը՝ «Զարթօնք» որ ներքին սերտ առընչութիւն ունի «Ապրումներ»ի հետ: Այս վերջինս հեղինակի յեղափոխական յուշերն են, ուր առարկայական ձեւով ներկայացուում են իրական դէմքեր եւ դէպքեր որչափ որ, ի հարկէ, առարկայականութիւնը հնարաւոր բան է առհասարակ յուշագրութեանց մէջ: Այդ սահմանափակումով, ուրեմն «Ապրումներ»ին վերապահուած է պատմական աղբիւրների շարքը դասուել: Նոյն այդ ժամանակաշրջանն է կազմում «Զարթօնք»ի նիւթը, միայն թէ ներկայացուած վիպական ձեւով, վէպի շրջանակի մէջ:

Հեղինակն այսպէս է սկսում իր յառաջաբանը:

«Երկար տարիներէ ի վեր կը մտածէի վէպ մը գրելու մասին, որ հարազատօրէն պատկերէր մեր մօտաւոր անցեալը, մեր ապրած փոթորկոտ շրջանը»: Այսպէսով «Զարթօնք»ը ընթերցողին ներկայանում է որպէս նորագոյն անցեալից առնուած մի վէպ պատմական եւ իրական մթնոլորտային:

Նա գրում է. «Զարթօնք» (եւ «Լուսադէմին») ընդունուած իմաստով պատմութիւն չեն, այլ անցեալի տուեալներու վրայ մշակուած «Պատմական վէպեր»:

Եւ իսկապէս հեղինակին առաջնորդող մտածումը ոչ թէ մի դեղարուեստական երկ տալ է այլ մօտաւոր անցեալը հարազատօրէն եւ կենդանի գոյներով ներկայացնելը:

«Ժողովուրդի մը ինքնագիտակցական կեանքի զարգացման համար ամենահզօր գործօնը՝ ազգային Պատմութիւնն է: Վա՛յ այն ժողովուրդին, որ հոգեպէս կապուած չէ իր պատմութեանը, վա՛յ այն սերունդին, որ հոգիին մէջ չունի իր ցեղին հերոսներու պաշտամունքը»:

Որչափ որ «Ապրումներ»ը յուշագրութիւն ապա ուրեմն եւ պատմութիւն են (եւ կամ չե՛ն), նոյն չափ եւ «Զարթօնք»ը վէպ է (կամ չէ՛): Մէկում առաջին դիծն է դերիչխողը, երկրորդում՝ միւսը: Այս այսպէս լինելով՝ «Ապրումներ»ի մէջ խիստ չօշափելի է վիպական տարրը, իսկ «Զարթօնք»ի մէջ՝ պատմականը: Այս բնոյթ է իր իսկ դրագէտ Մալխասի խառնուածքից: Ցղանալով մէկ ու միւս սեռին պատկանող — աւելի ճիշդը յարող — գործերը, հեղինակը կամեցել է (ենթադիտակցաբար) ամբողջացած տեսնել ինչպէս իր՝ ըրպէս գրագէտ սեփական դէմքը, այնպէս եւ իր գործը:

Գործողութեանց միջավայրը Կովկասն է, Ատրպատականը եւ Վասպուրականը: Ժամանակը 1903–ից մինչեւ 1908 թուականը, հայ յեղափոխական կազմակերպութեան գրաւման տարուց մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը:

Դիտմամբ եւ միանգամայն նպատակայարմար կերպով ընտրուած են մի շրջան եւ մի միջավայր, որ ի մօտոյ ծանօթ է հեղինակին: Այդ է պատճէնը գրուածքի յաջողութեան գրաւականը:

Մալխասի գրչի տակ մեր աչքի առջեւ նախ եւ առաջ վերակենդանանում են յեղափոխութեան պարզ դիմագրերը:

Հայ գիւղացին եւ քաղաքացին, արհեստաւորն ու բանուորը, բժիշկն ու վարժապետը, վարդապետն ու տէրտէրը, մտաւորականը, շրջիկը, գղիրը, գիւղապետը — դրանք բոլորը եւ շատ ուրիշներ վարպետօրէն նկարուած են «Զարթօնք»ի մէջ:

Մալխաս յաջողապէս կատարում է իրեն բաժին առած պարտականութիւնը: Սահուն ու պարզ լեզուով, վիպական գրաւիչ ոճով նա պատմում է մեզ ազգային եւ յեղափոխական մօտաւոր անցեալից առնքնող դրուագներ, որոնք կարդացուում են հաճոյքով եւ անձանձրոյթ, հակառակ որ ամբողջ հինգ հատորների նիւթ են կազմում: Հեղինակը կամեցել է նոր սերունդը «խանդավառել անցած սերունդի հերոսական գործերով», հրահրել նրա հոգին « հայրենասիրական անմեռ կրակով»: Եւ յաջողել է:

Ա. ԱԲԵՂԵԱՆ

(«Յուսաբեր», 24 Նոյեմբեր, 1934)

ՄԱԼԽԱՍԻ «ԶԱՐԹՕՆՔ»Ը

«Զարթօնք»ի հինգ հատորները կարդացի մէկ չունչով: Րաֆֆիի վէպերէն յետոյ ես չեմ յիշեր այլ վէպ ղոր կարդացած ըլլամ նոյն անյագուրեամբ եւ նոյն յափշտակութեամբ, չեմ յիշեր այլ վէպ որ այնքան ալղած ըլլայ հոգիիս եւ ալեկոծած զայն, որքան «Զարթօնք»ը:

Եթէ Րաֆֆին իր վէպերով յաջորդական սերունդներուն տուաւ հայրենիքի անցեալ փառքն ու պեղեցկութիւնը՝ եթէ որպէս մարգարէ ոեսաւ պատրաստուղ փոթորիկը սերունդներու հոգիէն ներս եւ զայն նկարագրեց որպէս պերազոյն արտայայտութիւն ցեղային երկունքին եւ որպէս այդ երկունքի ապագայ ծնունդ լրագործել տուաւ Խենթերու, Կարօներու, Ասլաններու սքանչելի փալանկը, եւ վերջապէս եթէ ան պատրաստեց Հայկական Ազատամարտը:

Հապա ուրեմն Մալխաս իր «Զարթօնք»ներով կու գայ տալու յաջորդական սերունդներուն, մեր ցեղային երկունքի ծնունդ եղող յեղափոխական ազգային չարժման մէկ չրջանը իր նոր կարօներով, նոր Խենթերով եւ նոր Ասլաններով:

Հեղինակի մտահոգութեանց դլխաւոր առարկաները եղած են տալ հասնող սերունդին, պատմութիւնը մեր կեանքի ամենէն փոթորկոտ եւ մթնոլորտային ամենէն հերոսական չրջանին, անոր հոգիին մէջ վառ պահել պաչտամունքը իր հերոսներուն, զայն հոգեպէս քաչել իր աւանդութեանց եւ պատմութեան. անոր սորվեցնել պերազնահատումը իր ազգային արժէքներուն, որպէսզի նոր սերունդը պաղութիներու չմնայ հոգեպէս անժառանգ, որպէսզի լաւագոյն պատրաստուի իր ցեղի գոյութեան, իր ազգային դատի պաչտպանութեան եւ իր հայրենիքի ապատութեան վսեմ, նուիրական եւ «մուրբ» գործին:

«Զարթօնք»ով Մալխաս կու տայ մէկ լրիւ պատկերը յեղափոխական չարժման բոլոր փուլերուն. իրրեւ գործիչ տարիներու իր փորձառութենէն օգտուելով ան կրցած է լաւագոյն ուսումնասիրել հայ ժողովուրդը, անոր հարուստն ու աղքատը, մտաւորականն ու տղէտը, անոնց փոխյարաբերութիւնները իրարու հետ, անոնց դիրքը հանդէպ հայ յեղափոխական չարժման: Լաւագոյն ներկայացուած են նաեւ հայ եւ ռուս, թուրք, քիւրտ, եւ պարսիկ ժողովուրդներու փոխյարաբերութիւնները, եւ վերջապէս հայ յեղափոխական չարժումը իր այնքան բարդ եւ այլազան, այնքան կարդապահ եւ զոհաբերող կողմով, իր այնքան հերոսական եւ դաստիարակիչ դէպքերով ու դէմքերով:

Որքան իրական եւ յուղիչ գոյներով նկարագրուած են այն էջերը երբ ան կը նկարագրէ հայութեան զուլումն ու տառապանքը, թէ Կովկասի մէջ ձարական իշխանութեան օրով, թէ երկրի մէջ

թուրք բարբարոսութեան տակ:

Անկարելի է այս էջերը կարդալ առանց յուզումի եւ միաժամանակ առանց հպարտանքի, երբ անոնց բոլորին բռնութիւններուն եւ ջարդերուն դէմ, եւ հայ ժողովուրդի մեծամասնութեան համակերպութեան եւ հնազանդութեան յորդորներուն հակառակ, հանդէս կու գան անձնապահներու խումբ մը, տեղ մը ահաբեկիչ անունով, ուրիշ տեղ մը Ֆէտայի, ձեռնոց նետելու բոլորի երեսին եւ ուսին եւ թուրքին եւ համակերպող հայուն ըսելու ի լուր աշխարհին թէ մենք չենք ուզեր ազատ կամքի բռնութիւն, կ'ուզենք ապրիլ ազատ մեր անկախ հայրենիքին մէջ. եւ այդ ազատութեան եւ անկախութեան սիրոյն մենք պիտենք պայքարիլ, զոհուիլ, նահատակուիլ պիտակցօրէն:

Եւ ինչ կայ աւելի վսեմ աւելի դերազոյն եւ աւելի սուրբ հաճոյք, քան պիտակցական զոհաբերումը յանուն հայրենիքի ազատութեան:

Իր վէպին մէջ Մալխաս կը ներկայացնէ խումբ մը այդ անձնազոհերէն, որոնցմով այնքան հարուստ է վերջին յիսնամեակի հայ պատմութիւնը:

«Զարթօնք»ի մեծագոյն արժէքը հոն է նաեւ որ վէպին մեծագոյն մասը առնուած է իրական պատմութենէ: Հայ եկեղեցական դէմքերուն դրաւում, Թադէոս Առաքեալի վանքը, վանի յեղափոխականի շարժումը եւ Դաւօի դաւաճանութիւնը եւ վերջապէս Սահմանադրութիւն:

Վերջացնելով, անկախ քննադատութեան տալիք վճիռէն «Զարթօնք»ի գրական եւ գեղարուեստական արժէքներու չուրջ, ան մեծապէս յաջողած վէպ է յեղափոխական դաստիարակչական տեսակէտէ:

Խ. Ա.

(«Ազդակ», Հոկտ. 26, 1934)

ՄԱԼԽԱՍ ԵՒ ԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երկար ժամանակէ ի վեր Մալխասի գրական ստեղծագործութիւններուն առթիւ քանի մը տող գրելու պարտականութեան առջեւ կը գտայի ինքզինքս:

Մալխաս նոր դէմք մը չէ հայ ազատագրական չարժման եւ ոչ ալ հայ գեղարուեստական գրականութեան անդաստանին մէջ:

Եօթանասունհինգ տարիներ թողած է իր ետեւ եւ որպէս գեղագէտ ու արուեստագէտ. ազատատենչ եւ յեղափոխական հետքեր ձգած է իր ճամբուն վրայ:

Իր ծննդավայր Տրապիզոնէն կը մեկնի Միայ. Նահանջները՝

ուր արուեստի սէրը կը սկսի խլրտիլ իր մէջ, բայց յեղափոխական մակընթացութիւնը իր հոսանքին մէջ կ'առնէ նաեւ մեր ազգուն Մալխասը, որ գիտութեան անվիճելի հեղինակութեան դէմ ընդվզելով (թոքախտ ունէր, ըսեր էին բժիշկները) կը նետուի հայ յեղափոխութեան ալիքներուն մէջ ու երկար թափառումներէ յետոյ երկիր անցնելով կ'ունենայ բեղմնաւոր կեանք մը՝ խնդալով բժշկութեան դիտական ճշմարտութիւններուն վրայ, եօթանասուն-հինգ տարիներ չարունակ մնալով պատնէշին վրայ՝ գործելով և արտադրելով:

Ինչո՞ւ պիտի զարմանաք այսօր, երբ գիտութիւնը հեղնող Մալխասը տակաւին կը յամենայ մնալ գործօն վիճակի մէջ՝ «հաշուեյարդարի ենթարկելու համար իր գործունէութիւնը» իր «մայրամուտի չրջանին», ինչպէս որ ինք կ'ըսէ իր «Ճամբուս վրայ» գրքի Ա. հատորին յառաջաբանին մէջ:

Մալխասի յեղափոխական գործունէութեան մասին խօսեր են ու տակաւին կը խօսին իրազեկ մարդիկ: Ես պիտի չուզէի արտայայտուիլ այդ մասին: Ջանի մը խօսք միայն, իմ համեստ գրչով, Մալխասի մշակած գրականութեան մասին:

Ասկէ քսան եւ աւելի տարիներ առաջ, երբ լոյս տեսաւ Մալխասի «Ապրումներ» հատորը, անակնկալի մը տպաւորութիւնը թողուց, կարդացուեցաւ մեծ հետաքրքրութեամբ:

Մալխասի յեղափոխական անուան վրայ աւելցաւ նաեւ գրական անունը, ի'նչ հոգ թէ ինք հեղնանքով եւ զուարթամտութեամբ ընդունի այդ:

Իր «Ապրումներ»էն յետոյ ան լոյս ընծայեց «Զարթօնք»ի հինգ հատորները, ապա «Լուսադէմին»ի Ա. հատորը, որոնք նմանապէս կարդացուեցան մեծ հետաքրքրութեամբ, ինչու չէ նաեւ յափշտակութեամբ:

Այսօր ալ ան հրապարակ հանած է «Ճամբուս վրայ» պատկառելի գործին առաջին հատորը, 607 մեծադիր էջերով եւ դեղեցիկ տպագրութեամբ որ կը բաղկանայ երեք բաժիններէ «Ապրումներ»ու Բ. հատորը, «Լուսադէմին» Բ. հատորը լրացնելով այդ երկու գործերը: Գլուխ մը «Արեւագալ»էն:

«Ճամբուս վրայ» գրքին Բ. հատորն ալ պատրաստուելու եւ տպագրուելու վրայ է: Ուժ ու կարողութիւն մաղթենք մեր Մալխասին, որ այդ ալ չուտով հրատարակութեան տայ:

Ջնայած իր տարիքին ու ճեռնափայտին, Մալխաս տէր է տակաւին վճիռ իմացականութեան եւ առակ՝ նոյնանոր առեղծագործութիւններու:

Մալխասի գրականութիւնը ըլլալով կատարուած դէպքերու եւ դէմքերու պատկերացումը, հետու է վիպական երեւակայութենէ եւ նաեւ իրապաշտութեան չոր ու ցամաք դրսեւորումներէ: Վէպի մը հանդերձանքով կը ներկայանէ ան իր հերոսները, որոնք իրական

ղէմքեր են, գործող անձինք, որոնք չարժանկարի մը հանդոյն կու գան կեանքի պաստառին վրայ ու կ'անցնին: Եւ ճի՛շդ ատոր համար է որ Մալխասի դրականութեան մէջ կենդանի չունչ մը կայ, առինքնող դրաւչութիւն մը, որ կը գերէ ու իրեն կ'ենթարկէ ընթերցողը՝ ապրեցնելով զայն իր հերոսներու մտքերով, զգացումներով, թռիչքներով ու զոհաբերութեամբ՝ պատրաստակամութեամբ պատցնելով զայն հայրենի աշխարհի բոլոր ծայրերուն վրայ, օծելով զանոնք անոնց գաղափարական նուիրուածութեան տենդով:

Մալխաս իր դրականութեան մէջ յաջողած է անոր համար որ չէ դրած դրականութիւն ընելու մտքով: Մալխաս մեթալիկ չի տար «Արուեստը արուեստին համար» անիրական եւ անհեթեթ սկզբունքին. կը դրէ ենթակայական մղումներէ թելադրուած, ընթերցողին իր ներքին ապրումներուն հաղորդակից դարձնելու մտահոգութեամբ, իր հերոսներու կեանքին ու անձնուիրութեան օրինակով վարակելու զանգուածները, որոնց գերագոյն իղձը պիտի ըլլայ հայրենիքի սէրն ու աղատութեան իղձը: Մէկ խօսքով Մալխաս օգտապաշտ դպրոցի հաւատաւոր սպասարկու մըն է:

Մալխաս իր երկերու պարզ, անպաճոյճ ու զուարթախոհ ոճով պատկերացուցած է ըստ եղեւոյթին աննշան դէպքեր, որոնք իրենց խորքին մէջ վերին աստիճանի յատկանշական եղեւոյթներ են եւ անյայտութենէ լոյսին բերած է այնպիսի խոնարհ դէմքեր որոնց «սուրբ գործի» հանդէպ ունեցած հաւատքը անիմանալի ու անբացատրելի զգացումներ կը մնան:

Մալխաս տուած է տիպեր, չեչտուած անհատականութիւններ, որոնք իրենց նկարագրով, կամքով ու արկածախնդրութեամբ կը մնան անզուգական: Դժբախտաբար թերթին սուղ էջերը թոյլ չեն տար լրիւ ըրախօսականը ընելու անոր ստեղծագործութիւններուն, բաւականանանք յիշելով միայն քանի մը օրինակներ:

Մալխաս անսեթեւեթ խօսքերով բայց այնքան ապրուած յուզումով պատկերացուցած է անոնց հոգեկան աշխարհը, որ ընթերցողը պահ մը կը մոռնայ ինքզինքը եւ կ'ուզէ հաղորդակից ըլլալ տառապանքի մրուրը քամող բայց անձնուրաց առաքեալներու ներքին աշխարհին: Այստեղ Մալխաս արդէն խորագէտ ու դիտող արուեստագէտ մըն է՝ հակառակ իր ժխտումին:

Եւ տակաւին որքա՜ն այդպիսի դէմքեր, որոնց հետ քայլ կը պահես դիւղ դիւղ, քաղաքէ քաղաք, դիրքէ դիրք: Կը մտերմանաս անոնց հետ, կ'ընկերանաս իրենց, կը բաժնես անոնց վիշտերն ու բերկրանքը, որովհետեւ անոնք կենդանի են, չօշափելի, իրական ու խօսուն: Բան մը կ'ըսեն քեզի որ կը խօսի քու սրտին, գործ մը կը տեսնեն որ քու ալ նպատակն է, խոհալ մ'ունին որ քեզ ալ խանդավառած է տարիներով: Կենդանի չունչ մը կայ Մալխասի դրակա-

կութեան մէջ եւ այդ կենդանի չունչն է Մալխասի յաջողութեան դաղտնիքը:

Եթէ Րաֆֆին իր վիպական հերոսներով եւ մարդաբէական չունչով մեր գարթօնքի եւ վերածննդեան ճամբան հարթեց, Մալխաս իր ապրող ու գործող հերոսներով Րաֆֆիի երեւակայական հերոսներուն չունչ ու մարմին տուաւ, եւ անոնց հետ բաժնեց նաեւ իր լաւն ու վատը, տառապանքն ու գոհաբերութեան մատուցումը:

Մալխասի դրականութեան մէջ յատկանշական է նաեւ իր անկեղծութիւնը: Ան անխնայ է ինչպէս ուրիշներու, նոյնպէս ինքզինքին հանդէպ: Վերապահումներ չի սիրեր, եթէ տեսնէ երեւոյթներ, որոնք իր տեսակէտով խոտոր կը համեմատին արբաղան գործին հետ, ուղիղ կեցուածքով մը կ'ըսէ իր խօսքը առանց վիրաւորանքներ նկատի ունենալու՝ երբեմն հասնելով միամտութեան սահմաններէն:

Մալխասի դրականութեան մէջ ամենէն աւելի աչքի զարնող գիծը անոր դեղեցիկ «հիւմըրն» է, որ էջ ընդ էջ ընթերցողը կը պահէ գուարթութեան մէջ եւ ընթերցանութիւնը կը դարձնէ հաճելի եւ դիւրեկան:

Այսօրուան մեր աշխարհը որքա՜ն տարբեր պիտի ըլլար, եթէ մարդիկ գուարթախոհութեան (սէնս ավ հիւմըր) աստակ ըլլային: Մալխաս ունի այդ հիւմըրէն եւ առատ համար որքան ալ կուտիս իր հետ, չես թշնամանար եւ միշտ բարեկամ կը մնաս: Մաղթենք որ Մալխաս «անհամ կատակներ» չընէ եւ «անցագիր» առնելու մասին մտածէ. դեռ շատ պէտք ունինք իր ժպիտին եւ իր դրական ստեղծագործութիւններուն:

Մալխաս յեղափոխական գործունէութեամբ հասաւ մինչեւ Հայաստանի Հանրապետութեան Խորհրդարանը. իր դրական ստեղծագործութեամբ բարձրացաւ հայ մշակոյթի բարձունքները եւ անմահացուց իր անունը:

Անոր գրքերը տակաւին երկար առեն պիտի ապրին եւ ներշընչեն սերունդներ ու զարդը կազմեն ընտրեալ դրադարաններու:

ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀ

(«Ասպարէզ», 13 Փետրուար 1953)

«ԶԱՐԹՕՆՔ»

Հայոնի յեղափոխական եւ հանրային գործիչ Մալխասը վերջերս «Հայրենիք» տպարանէն լոյս ընծայեց «Զարթօնք» վէպը հինգ մեծ հատորներով եւ դիւրամատչելի գնով:

Հեղինակը երկար ժամանակ ապրած ու գործած է այն վայրերուն մէջ ուր լաւագոյնս ուսումնասիրած է ժողովուրդի կենցաղը,

վարքն ու բարքը, հոգեբանութիւնը, որ այնչափ դրաւիչ կերպով ելու տայ վէպին մէջ:

Դժուար է «Զարթօնք»ի ամբողջական տպաւորութիւնը տալ յօդուածով մը, դայն պէտք է կարդալ:

Պարզ ու հաճելի լեզուով, կենդանի դործողութեամբ, դէպքերու, դէմքերու հիանալի շարայարութեամբ մեր նորագոյն եւ փոթորկալի պատմութիւնն է, որ կը բացուի մեր առջեւ վէպին մէջ:

Տ. ԱԻԱԳԵԱՆ

(«Արմենիա»)

«ԶԱՐԹՕՆՔ»

Այս հինգ հատորները մեծ հետաքրքրութեամբ պիտի ուղէ կարդալ՝ այն որ մէկ քանի տարի առաջ կարդաց նոյն հեղինակին «Ալբումներ» իրական կեանքէն առնուած դերազանցօրէն դեղեցիկ յուշագրութիւն մը:

Մինչ այդ Ա.մեծ հատորին յաջորդող Բ. հատորին կը սպասէինք, ահա կը ստանանք հեղինակին այս հինգ հատոր ընդարձակ աշխատասիրութիւնը, ուր պատմութիւնը չի լմննար, շարունակութիւնը պիտի կարդանք նոյն հեղինակին «Լուսադէմին» վերնագրով ուրիշ երկու հատորներուն մէջ. անոնք ալ չուտով լոյս կը տեսնեն: Անոնցմէ պատ Սահասարեանի նախկին սաներէն՝ այդ ժրաջան աշխատասէրը ժամանակին հրատարակած է «Ցեղափոխականի վէպիկներ», «Ներկայ սովը եւ իր պատճառները» վերնագրով դրքերը՝ որոնք սպառած են:

Մալխաս իրական կեանքէն առնուած վիպասանութեան մէջ յաջողելու համար, կեղծ դրականութենէն բոլորովին հեռացաւ, իրապաշտ մը դարձաւ, եւ աշխատեցաւ արուեստէն աւելի իրական ու բնական դրող մ'ըլլալ, եւ պարզութիւն հագցնել ճշմարտութեան, եւ սիրցնել իր դրիչն ու սիրցնել նաեւ իր դրութեան նիւթ եղող դէմքերն ու դէպքերը: Ընթերցողը այնքան բնական կը գտնէ իր կարդացածը, որ կարծես անհատաւոտալի կը թուի իրեն՝ հեղինակին կրած այդ յղացումին դժուարութիւնները: Մինչեւ Մալխաս այդ հինգ մեծ հատորները դրելու՝ մանաւանդ իր վիպասանութիւնը հարազատօրէն նեգկայացնելու համար երկարօրէն մտածեր եւ ապա ձեռք գարկած է աշխատութեան: Պատճառներ կային անշուշտ այդ մեծածաւալ դործին ձեռնարկելու: Եւ համոզուած եմ որ հեղինակը վիպասան դրագէտ մը համարուելու փառասիրութիւնը չէ ունեցած հոդ, այլ ուզած է հայ հանրութեան յոյժ տալ յեղափոխական չարժման բնոյթը, նպատակն ու դերը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

(«Բազմավէպ», 1934 Հոկտ.–Դեկտ.)

«ԴԻՑԱԶՆԱՎԷՊ»

Բաֆֆին հայ դիւցազներ ստեղծեց անրջանքով, իր վէպերուն մէջ անոնց յեղափոխութեան ուղին ցոյց տուաւ, Մալխաս իր «Ապրումներ»ով (1931), եւ «Զարթօնք» հինգ հատոր վէպերով (1933), իւրական դիւցազներու վէպը պատմեց համով–հոտով, գրաւիչ ոճով:

Այս հինգ հատոր վէպերուն մէջ վիպասանը ցոյց տուած է հայ կեանքի մօտաւոր անցեալի եւ փոթորկոտ շրջանի պատկերները հարազատ գծերով, հարազատ գոյներով:

Հայ յեղափոխական գործիչներու փաստաբան–վիպասանն է Մալխաս. կուսակցական խորութիւն դրած չէ իր վէպերուն մէջ, հաւասար չափով չափած է ամէն մէկ դիւցազնի քաջագործութիւնը, արդար կշիռով կշռած է, ամէն յեղափոխական դէմքի արժանիքը:

Այս հինգ հատորներուն մէջ պարփակուած են Կովկասի, Պարսկաստանի ու Վասպուրականի դիւցազներու, ռազմիկներու եւ գործիչներու գործունէութեան վիպագրութիւնը: Հեղինակը գործօն դեր մը ունեցած է այդ վայրերու մէջ, որով ծանօթ է վայրերուն եւ իր գրած պատմական դէպքերուն: Ինքը կուսակցական մը ըլլալով շատ դիւրին չէր անկողմնակալ ցուրտ պատմիչ մը մնալ, ինչպէս կարելի է ուզուիլ այդ փորձութենէն:

Եւ ահա այս լայնամիտ գաղափարով Մալխաս գրիչը չարժած է եւ յեղափոխական բոլոր կուսակցութիւնները եւ անոնց կատարած դերը արձանագրուած է իր ներկայ հինգ հատոր «Զարթօնք»ին մէջ:

Ան յեղափոխական թատերաբեմին վրայ կը հանէ անձնանուէր հերոսներ, որոնք յեղափոխական գործիչներ եւ վարիչներ եղած են եւ ինքը հեղինակը մօտէն ծանօթ եղած է անոնց գործունէութեան:

ՇԱՏՐՈՒԱՆ

(«Նոր Օր», Աքէնի, 14 Հոկտ. 1934)

ՃԱՄԲՈՒՍ ՎՐԱՅ

ՄԱԼԽԱՍԻ «ՃԱՄԲՈՒՍ ՎՐԱՅ»Ն

Հաւանաբար, նիւթական եւ տպարանական դժուարութիւններու պատճառով այսքան ուշացաւ Մալխասի «Ճամբուս վրայ» 640 էջնոց հատորի հրատարակութիւնը: Մենք առիթ ունեցանք, ընդհանուր գիծերով, ծանօթանալու անոր բովանդակութեան:

«Ճամբուս վրայ»ն պատկերազարդող ժողովածու մըն է այլ եւ այլ նիւթերու՝ բոլորն էլ հեղինակի ըրչի դպած, հայ յեղափոխական շարժման պանալան փուլերուն նուիրուած, ներքին չաղախով կապուած իրարու հետ, ըրի առնուած Մալխասական ոճով — հեգնական հումոր, որ կը խնդացնէ, բայց եւ մտածել կու տայ:

Մալխասի պրակտնուիթիւնը հանրածանօթ է: Բառի իսկական առումով ժողովրդական ըրող է Մալխաս. իր դաղափարներն ու տիպարները, իր պրելու ձեւը պարզ եւ պուարթ, ոճը հարազատ են եւ սիրելի ժողովրդական լայն դանդուածներու համար:

Կը յիշեմ՝ օր մը, քանի մը ընկերներով ճաշի հրաւիրուած էինք միջին Ֆրանսայի քալաքներէն մէկուն մէջ, բարեկամ ընտանիքի մը տունը: Մինչ խոհանոցի քովի սենեակը նստած, դրուցելով սեղանը բացուելուն կը սպասէինք, յանկարծ սենեակը լեցուեցաւ ուսը ծուխով մը: Կարծեցինք թէ հրդեհ ծագած է, բայց կարմրած նէրս մտաւ տանտիկինը եւ մեր կասկածը փարատեց.

— Սա ամէնը Մալխասի կերած ապուրն էր. ըսաւ ան: «Ցաոայ»ը եկաւ. ըսի կարդամ թերթօնը. անհամբեր էի դիտնալու՝ ի՞նչ եպաւ Աոիւծ Գեւոյին... իշտէ ձեղի Աոիւծ Գեւօ...

Մէկ ձեռքը չեփեփ, միւս ձեռքը թերթը՝ սկսեր է կարդալ եւ ա՛յնքա՜ն տարուեր էր, որ չէ նկատած, թէ փիլաւը սկսեր է այրուիլ...

Ի՞նչ աւելի բարձր գնահատութիւն հեղինակի մը գործի, քան այս տանտիկնոջ այրուած փիլաւը, որը, աւա՛ղ, մեզ բաժին ընկաւ ուտելու:

Գրական քննադատները կարող են համամիտ չըլլալ մեր տանտիկնոջ գնահատութեան — այդ իրենց պիտանի լրջծն է, բայց որ Մալխասի վէպերն ու «ապրումները»ը ժողովուրդը կը կարդայ սիրով ու յափշտակութեամբ, այդ ալ փաստ է: Փաստ է նաեւ, որ անոնք, ոլիով ու չունչով, դաստիարակիչ, պետուցնող ազատութեւն կը թողուն ընթերցողներու վրայ:

Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ

(«Հայրենիք», Սեպտ. 30, 1950)

ՌՈՒԲԷՆԻ ԿԱՐԾԻՔԸ ՄԱԼԽԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

Մինչ խօսակցութիւնը կը պտոնար յուշպրութեանց չուրջ՝ ես հարց տուի մեր ոպրացեալ մեծ ընկերոջ Ռուբէնի թէ ի՞նչ կը մըտածէ Մալխասի մշակած պրականութեան մասին ընդհանրապէս ու անոր «Ապրումներ»ու մասին առանձնապէս:

Իր պատասխանը եղաւ.

— Այն «ախմախն» ալ ինձ նման իր կեանքի վերջին տարինները ղէնքը ձգեց եւ պրչին փարեցաւ:

Զէնքի գործածութեան մէջ առանձին հնարք մը չկրցաւ գոյց տալ, բայց շատ հնարհալի դուրս եկաւ պրչի գործածութեան մէջ, առանձնապէս արտակարգ օրէն հետաքրքրական եւ հրահանգիչ են իր «Ապրումներ»ը: Ի հարկէ իր չօշափած ղէպքերու եւ ղէմքերու մեծ մասին մօտէն ծանօթ եմ: Ջանազ տուած է առանց չափարի եւ սեթեւեթի, հարատատ գոյներով եւ անկողմնակալ, սուր հեղնանքով մը. հեղնանք որ կրնար վնասակար դառնալ, եթէ բարեխառնուած չըլլար վարակիչ գուարթութեամբ մը եւ եթէ իր հեղնանքին ալեքնները հաւասարապէս ուղղուած չըլլային նաեւ իր անձին:

Ուղեցի վերեւի հեղինակաւոր վկայութիւնը պրի առնել այս օրերուն երբ լոյս է տեսած Մալխասի վերջին արժէքաւոր երկը, «Ճամբուս վրայ», եւ երբ կը տեղեկանամ թէ անոր պրական գործունէութեան յիսնամեակը լրացած է անցեալ Օգոստոս 23–ին:

Ի հարկէ հայ պրականութեան վրայ դուրգուրացողները պարտաւոր էին յոբելինական պէթ մէկ քանի հանդէսներով յարգել պրական այս մշակը:

Դեռ ուշ չէ կատմակերպելու յարգանքի նման գոյց մը, որուն Մալխաս լիովին արժանի է իր վիպագրական եւ յուշագրական բեղուն գործունէութեամբ, որ բարեբախտաբար դեռ փակուած ալ չէ, քանի որ պատրաստութեան մէջ է «Ճամբուս վրայ»ի երկրորդ հատորը: Գրական եւ գեղարուեստական շատ աւելի փոքր արժէքներ՝ արժանացած են և կ'արժանանան նման յարգանքի գոյցերու մեր գաղութին կողմէ: Ակնարկս մտացութիւն մը պիտի ըլլար պղանալ նը-

ման յարգանքի արտայայտութիւն մը «Ալբումներ»ու «Զարթօնք»ի «Լուսադէմին»ի, «Արեւապալ»ի, «Ճամբուս վրայ»ի տպագրութեան ծառայող սերունդին վրայ, որովհետեւ Մալխասի համբոյր պրականութեան նիւթը քաղուած է հայ ազատագրական չարժումէն եւ կը ծառայէ անոր պանծացման:

Այս տողերով մեր մամուլի լուրջ ուշադրութեան կը յանձնեմ այս խնդիրը եւ կը սիրեմ հաւատալ թէ անարձագանգ չի մնար այն: Յարգելով եւ գնահատելով մեր ժողովուրդի մէջ յայտնուած արժէքները, յարգած կ'ըլլանք մենք մեզի:

Մ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

(«Ասպարէզ», 7 Հոկտ. 1952)

«ՆԱՅԻրԻ»Ի ԿԱՐԾԻՔԸ ՄԱԼԽԱՍԻ ՄԱՍԻՆ

Գաղութահայ իրականութեան մէջ բացառիկ դէմք մըն է Մալխաս իրրեւ հեղինակ: Իր գրքերը՝ «Զարթօնք», «Լուսադէմին» եւն. կը կարդացուին յափշտակութեամբ, մեծին ու պզտիկին, մտաւորականին եւ կիսագրագէտին կողմէ հաւասարապէս: Ուրիշ հեղինակներ կը սպասեն տարիներով, որպէսզի տեսնեն սպառիլը իրենց գործերուն: Ընդհակառակը, Մալխասի ընթերցողներն են որ անհամբեր կը սպասեն իր գիրքերուն, որոնք, բնականաբար, միշտ... կ'ուշանան:

Բախտաւոր հեղինակ մը, վերջին հաշուով այս Մալխասը, որ պէտք է հայ գրագէտին համար ճակատագրական հարցի մը վերածուած հոգէն, իր գործերը տարածելու մտմտուքէն:

Իրաւունք չունի՞նք այսպէս մտածելու Մալխասի մասին եւ... նախանձելու իրեն, տեսնելով թէ ինչպէ՛ս ձեռքէ ձեռք կ'անցնին «Զարթօնք»ները, եւ հեղինակին հասցէին ի՛նչ փաղաքուշ... ածականներ ճամբայ կ'ելլեն մինչեւ Ամերիկա, վէպին չափունակութեան սպասող ընթերցողներու կողմէ:

ՄԱԼԽԱՍԻ «ՃԱՄԲՈՒՍ ՎՐԱՅ» ԳԻՐՔԸ

Մալխաս իր երկերու մէջ կը ցոլացնէ քսաներորդ դարու հայ յեղափոխական պատմութիւնը, որ միախառնուած է հայկական վերջին տասնամեակներու դիւցազներգութեան հետ: Իր ստեղծագործութեան առանցքը կը կազմեն հայ հերոսները եւ հայկական հերոսականը:

Րաֆֆի նման երեւակայական տիպեր չի փնտռեր եւ ոչ ալ կը պեղազարդէ իր հերոսները չքեղ պատմուճանով: Մալխաս իր հերոսները ընտրած է ժողովուրդի մէջէն՝ չատերը իրենց իսկական անունով եւ իրական գործերով: Այդ գործող անձերէն չատեր նահատակուած են կամ մարտիրոսացուած, իսկ ոմանք ալ տակաւին ողջ են ու ծանօթ ընթերցողին: Հեղինակին պրիչը այնքան ջերմ է ու դորովալից, եւ ոճը՝ զուարթ ու կենդանի, որ առաջին իսկ տողերէն կը յափշտակեն ընթերցողները եւ համակրանք ու հարազատութիւն կը սեղծեն գործող անձերուն շուրջ: Թերեւս աւտր մէջ կը կայանայ Մալխասի գիրքերու յաջողութեան գաղտնիքը: Այնքան մօտաւոր անցեալին կը պատկանին Մալխասի պատմութիւնները, որ ընթերցողն ալ մասնակից կը դառնայ նկարագրուած դէպքերուն՝ համակուելով գրքի հերոսներու ապրումներով ու զգացումներով: Գրելու եւ պատմելու նման չնորհ ամէն հեղինակի տրուած չէ:

Մալխասի «Ճամբուս վրայ» նոր գիրքը չքեղ ու փառակազմ հատոր մըն է՝ կազմուած վեց բաժիններէ: Բոլորն ալ չարունակելի են, եւ մեզ կը մնայ հեղինակին մաղթել երկար կեանք, որպէսզի հաճոյքը ունենանք կարդալու իր այնքան հետաքրքրական պատմուածքները վերջաւորութիւնը:

Իր տարիքը՝ քով-քովի դրուած երկու եօթեր են: Միայն պէտք է զարմանալ իր եռանդին ու մտքի պայծառութեան, որոնց կրնան նախանձիլ կարգ մը երիտասարդ գրողներ...

Առաջին բաժինը յատկացուած է իր — տաղանդով գրուած — «Ապրումներ»ու չարունակութեան: Մալխաս խանդավառ ու գաղափարական երիտասարդ մըն է, որ առաջին անգամ մուտք կը գործէ «Ազեւեաց» երկիրը՝ Հայաստան: Տարիներու իր երազն է եղած ա՛յդ եւ որոշած է սահմանը անցնելուն պէս ծնրադիր՝ համբուրել հայրենի հողը: Սակայն մտաւորական ու նրբակազմ յեղափոխականը ճանապարհին այնպիսի նեղութիւններ կը կրէ ու բնութեան այնպիսի արհաւիրքներուն կը հանդիպի, որ կը մոռնայ «սուրբ» հողն ալ, կարօտալի համբոյրն ալ... Մալխաս ինքզինքը չի հերոսացներ: Ընդհակառակը իրեն յատուկ հիւմուրով կը պատկերացնէ իր թուլութիւնը, միաժամանակ հերոսացնելով իր ուղեկիցները՝ որ ամէնք ժողովուրդի պարզ ներկայացուցիչներ ու իրական յեղափոխականներ են: Այս գիծը Մալխասի մօտ նշմարելի է իր բոլոր գրուածքներուն մէջ:

Կատարեալ ողիսականէ մը վերջ կը հասնի Վան, ուր կը մնայ մէկ տարի: Մալխաս դիտող աչք ունի եւ ուսումնասիրողի տենչ: Անմիջապէս կը հետաքրքրուի իր շրջապատով եւ յաջող ու հատու կերպով կը նկարագրէ Վասպուրականի բնական գեղեցկութիւնները, հնութիւնները, վանքերը, Վան քաղաքը եւ հայ ու թուրք բնակիչներու բարքերն ու նկարագիրը, հանրային կեանքը, մշակութային

վէրնէլքը, դէմքերն ու դէպքերը: Կը մատնանշէ մարդոց եւ առաւելութիւններու եւ թերութիւններու:

Վաննեցին «հայ ժողովուրդի դոյութեան տեւականութիւն ապահովող» ազգականներէն մէկն է:

Երկրորդ դործին խորագիրն է «Ուրանցը»:

Վասպուրականի Կարճկան գաւառի գիւղ մըն է Ուրանցը, որուն անունը չատերուն ծանօթ է: Սակայն պարզ գիւղ մը չէ Ուրանցը. հնդինակը դրչին տակ ան ալ կը խորհրդանշէ հայ աշխատաւոր գիւղացու ստեղծագործ ոգին, բարոյական նկարագիրը, հերոսականութիւնը, ազատութեան դաղափարը եւ հպարտ կեցուածքը: Ուրանցը յեղափոխական եղած է մինչեւ յեղափոխականներու օրերուն: Որքան ոգեւորիչ ու հոյակապ է այդ գիւղին պատմութիւնը:

«Հանդիպումներ եւ Դէմքեր» բաժնին մէջ հեղինակը կու տայ ժողովուրդի ծոցէն ելած յեղափոխական երեք գործիչներու կեանքն ու գործը՝ Ուրանցի Վարդան Մուրատ Ալանեան, Վաննեցի Մելիքոնդ Էյնաթեան եւ Պուլկարացի Սարդիս:

Դաչնակցութեան բաղմաթիւ համեստ գործիչներէն, որոնք սակայն հայ յեղափոխութեան պատմութիւնը կերտած են: Հարկապէս հերոսական է եղած Վարդանի կեանքը, որ սքանչացում եւ հպարտանքի զգացում կը յառաջացնէ ընթերցողին:

Եթէ «Ալբումներ»ու մէջ Մալխաս կը պատմէ իր յուշերը ապա «Ես ու իմ ճամբան» գրութեան մէջ կու տայ ինքնակենսագրութիւնը՝ լրացնելով միայն իր կեանքի մանկական շրջանը:

Իր հայրը, մայրը, մեծ հայրը եւ Տրապիզոնի ուրիշ դաղափարական դէմքեր կը ներկայանան ընթերցողին՝ համակրելի ու յարգանքի արժանի:

Եթէ Մալխաս ապագային «մարդ» դարձաւ, ապա ամբողջովին կը պարտի երիտասարդ որբեւայրի մօրը՝ որ իր անձնական դէմքը զոհելով կը դաստիարակէ ու կը մեծցնէ իր երեք մանչ զաւակները՝ անդրանիկը լինելով դրքին հեղինակը:

Այս բաժնին մէջ ալ Մալխաս կը մնայ ինքն իրեն հաւատարիմ: Իր ուսումնասիրողի հայեացքէն չէ վրիպած Մալա գիւղը, որուն ազգագրական պատմութիւնը կու տայ վարպետ գրիչով: Գիւղ մը, որ ծուարած էր «Տրապիզոնի չրջանի բարձրաբերձ սարերու, անդրնդախոր ձորերու, արագավազ գետերու լաբիւրինթոսին մէջ»:

Անհնարին է «Ճամբուս վրայ» դրքին բովանդակութիւնը ամփոփել մէկ յօդուածի մէջ: Լաւագոյնն է կարդալ ու անձամբ համոզուիլ, թէ ո՛րքան հետաքրքրական նիւթեր կը պարունակէ այս հոյակապ աշխատութիւնը:

ԱՇՈՏ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

(«Արմէնիա», Պուէնոս-Այրէս, 14 Յուլիս 1953)

Հայ Գրական Ընկերակցութիւն Նիւ Եորքի
ARMENIAN LITERARY SOCIETY, NEW YORK
114 FIRST STREET. YONKERS. N. Y. 10704